

Människor, möten och minnen

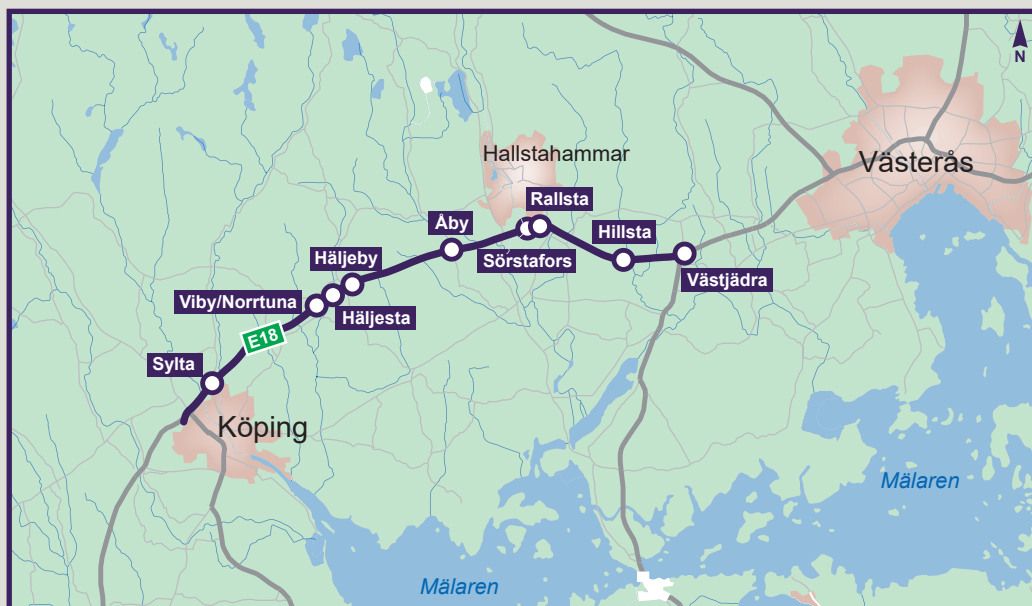
– arkeologi längs E18 i Västmanland

E18

Arkeologerna
Statens historiska museer

Plats	Fornlämningar	Beskrivning
Sylta Köping stad, Köping	Gravfält, hägnad (L2003:2529, L2021:379 och L2021:403).	Ett gravfält med 51 gravar och en brukningstid från sent 800-tal f.v.t. (före vår tideräkning) till 1200 e.v.t (efter vår tideräkning).
Viby/Norrstuna Munktorp, Köping	Gravfält (L2003:4288) Boplatsområde (L2021:174)	Ett gravfält med 50 gravar och en brukningstid från tidigt 600-tal e.v.t. till 1000 e.v.t. En gård med 15 stolphus, 21 aktivitetsytor samt en skärvstenshöj och en brukningstid från 1100 f.v.t. till 300 e.v.t.
Häljesta Munktorp, Köping	Boplatsområde (L2021:192) Hällristning (L2003:432)	En gård med ett hus, en aktivitetsyta och två brunnar med en brukningstid från 200-tal f.v.t. till 100 e.v.t.
Häljeby Munktorp, Köping	Grav- och boplatsområde (L2003:3456). Hällristning (L2003:3320).	Ett gravfält med 12 gravar och en brukningstid 600–400 f. v. t. samt 500–700 e. v. t. En gård och en rituellt brukad plats med ett stolphus samt nio aktivitetsytor och en brukningstid 300 f. v. t. till 400 e. v. t.
Aby Berg, Hallstahammar	Gravgrupp (L2021:400–402). Boplatsområde L2024:9047	En gravgrupp bestående av två eller tre gravar från 400–600 e.v.t. En mindre aktivitetsyta i form av ett grovkök från 500–300 f.v.t.
Sörstafors Svedvi, Hallstahammar	Boplatsområde (L2020:669 och L2020:750).	En gård med fem stolphus och nio aktivitetsytor med en brukningstid från 150 f.v.t. till 300 e.v.t.
Rallsta (Eriksberg), Svedvi, Hallstahammar	Grav- och boplatsområde, stensträng (L2003:5018 och L2003:5516).	Ett gravfält med 76 gravar och en brukningstid från 400 f.v.t. till 1050 e.v.t. En gård med 24 aktivitetsytor, fem skärvstenshögar samt tre vikingatida byggnader och en sammantagen brukningstid från 1100 f.v.t. till 1050 e.v.t.
Hillsta Säby, Hallstahammar	Gravfält,stensättning (L2003:5446, L2021:399).	Endast en stensättning från tidig vendeltid, cirka 550–600 e.v.t. Gravfältet visade sig vara en naturformation.
Västjädra Dingtuna, Västerås	Gravgrupp (L2004:2137, L2004:2684, och L2020:722).	Gravgruppen visade sig vara en naturformation.

UTGIVARE

Arkeologerna

Statens historiska museer

Kontakt

010-480 80 00

info@arkeologerna.com

www.arkeologerna.com

Redaktör: Ann-Mari Hållans Stenholm

Bildredaktör: Henrik Pihl

Grafisk form och layout: Kerstin Hideborn Alm

Omslagsbilder: Färgfoton: Arkeologerna, Svartvitt foto: Västmanlands läns museum, Kartillustrationer: Arkeologerna.

Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC-BY 4.0.

Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed sv>

Tryck: Ätta.45 Tryckeri AB, 2025

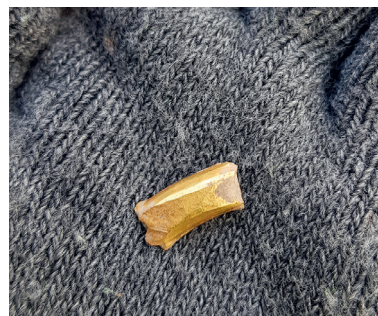
© Arkeologerna, Statens historiska museer

Innehåll

- 5 Det aktuella vägprojektet**
Per Ahlenius, projektledare, Trafikverket
- 6 Väg E18 – en källa till historisk kunskap under 60 år**
Johan Anund, Arkeologerna
- 8 Vägen in i ett förlorat landskap**
Fredrik Larsson, Arkeologerna
- 10 Träkärl i gravar**
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 11 Vägar korsas och gamla fynd får nytt liv**
Ida Andersson och Jennie Schaeffer, Västmanlands läns museum
- 14 Långväga sjöfarare för 3500 år sedan**
Erika Räf, Arkeologerna
- 16 Strandlinjedateringar**
Erika Räf, Arkeologerna
- 17 Skålgropsblocket i Åby – en plats att återvända till**
Maud Emanuelsson, Stiftelsen Kulturmiljövård
- 20 Forntida vägar – ett sammanflätat nätverk**
Erika Räf, Arkeologerna
- 22 Järnet från skogarna i norr**
Erika Räf, Arkeologerna
- 24 Blästbruk och masugnsbruk – två sätt att framställa järn**
Erika Räf, Arkeologerna
- 25 Eddadikterna – sant eller sannolikt?**
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 26 Den farliga kunskapen**
Erika Räf, Arkeologerna
- 27 Finklädd in i döden**
Erika Räf, Arkeologerna
- 28 Den förhistoriska gården**
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 28 Att synas eller att inte synas**
Anton Seiler, Arkeologerna
- 29 Evig vila under jord och sten**
Anton Seiler, Arkeologerna
- 31 Öppna platser**
Anton Seiler, Arkeologerna
- 32 Livsfarligt att vara liten**
Erika Räf, Arkeologerna
- 34 Vilka roller hade djuren i livet efter detta?**
Erika Räf, Arkeologerna
- 37 Redo för den sista färden**
Erika Räf, Arkeologerna
- 37 Osteologi**
Erika Räf, Arkeologerna
- 38 Att skapa en anfader**
Erika Räf, Arkeologerna

- 41 Hus och hem**
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 43 Hallen**
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 43 Kök och eldstad**
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 44 Vad levde de av?**
Erika Räf, Arkeologerna
- 45 Arkeobotanik**
Erika Räf, Arkeologerna
- 45 Kubbvete och skalkorn**
Erika Räf, Arkeologerna
- 46 Långt borta och nära – kvinnors arbete under flera tusen år**
Erika Räf, Arkeologerna
- 48 Borttappad nyckel upphittad i Rallsta!**
Erika Räf, Arkeologerna
- 48 Kammen – det mest intima**
Erika Räf, Arkeologerna
- 49 Minnesvärda platser**
Fredrik Larsson och Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 52 Stenägg som livets symbol**
Erika Räf, Arkeologerna
- 53 Platsen bortom tid och rum**
Erika Räf, Arkeologerna
- 55 Bålplatsen i Rallsta**
Fredrik Larsson, Arkeologerna
- 56 För få ben**
Erika Räf, Arkeologerna
- 56 Världsträdets rötter**
Erika Räf, Arkeologerna
- 57 Vigd med lök?**
Jens Heimdahl, Arkeologerna
- 60 Trogen kamrat i livet och döden**
Erika Räf, Arkeologerna
- 62 Handel med hästar?**
Erika Räf, Arkeologerna
- 63 Att sela en häst**
Erika Räf, Arkeologerna
- 64 Allianser och vänner – järnålderns försäkringssystem**
Erika Räf, Arkeologerna
- 66 Tankar om gården**
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna
- 67 Mångbottnade brunnar**
Erika Räf, Arkeologerna
- 68 Att leva ofri**
Erika Räf, Arkeologerna
- 71 Vikingatida svärd nedstuckna i gravar**
Anton Seiler, Arkeologerna

Det aktuella vägprojektet

Per Ahlenius, projektledare, Trafikverket

Europaväg 18 mellan Köping och Västjädra belastades länge av höga trafikflöden som påverkade både framkomligheten och trafiksäkerheten. Trafikverket har nu byggt om sträckan till en mer framkomlig och trafiksäkrare väg. Vägen har fått motorvägsstandard med två filer i vardera riktningen vilket minskar risken för trafikstörningar. Trafikflödet blir smidigare när vi slipper ryckigheten och tvära inbromsningar när två körfält blir ett.

Med anledning av vägombyggnaden beslutade Länsstyrelsen i Västmanlands län om ett antal arkeologiska undersökningar som genomförts huvudsakligen under åren 2020 till 2024. Resultatet från dessa undersökningar har varit spännande och även blivit föremål för ett stort antal rapporter. Den här publikationen sammanfattar de mest spännande resultaten. Tanken med boken är att den ska vara intressant och givande att läsa för en relativt bred allmänhet och bidra till en ökad förståelse för hur människor levde och verkade i denna del av landet i en avlägsen tid. Spåren efter de människor som en gång bodde här har undersökts och tagits bort. Det som återstår är de föremål som hittades och den dokumentation som den här boken är en viktig del av.

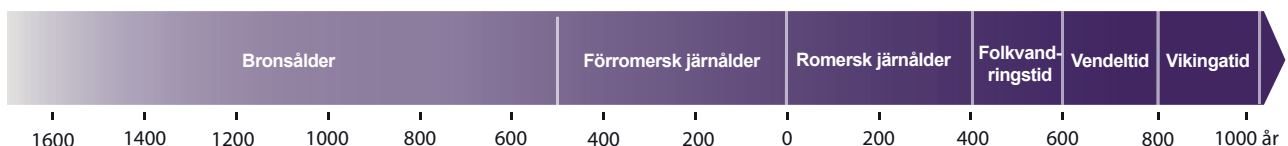
En del av de föremål som hittades visades på Köpings museum under sommaren 2025. Förutom denna bok kommer Trafikverket tillsammans med Länsstyrelsen också att lansera en digital historisk karta (kallad Story map) som är ytterligare ett sätt att ta del av resultaten från de arkeologiska undersökningarna. Tanken med Story map är att samla ihop och synliggöra det mesta som tagits fram med anledning av vägbygget och att göra det på ett modernt och lättillgängligt sätt på nätet.

Berättelserna ska förhoppningsvis vara så tilltalande att allmänhet, närboende och skolungdom men även branschfolk ska kunna ta till sig resultaten på ett enkelt sätt.

Den här boken har bekostats av Trafikverket i samband med de arkeologiska utgrävningarna. Arbetet har utförts av Arkeologerna vid Statens historiska museer med bidrag av Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen samt Västmanlands läns museum som en del i avrapporteringen av de spännande arkeologiska undersökningar som gjorts med anledning av vägåtgärden.

När vi bygger vägar, gräver vi också i berättelsen om Sverige och där spelar arkeologin en avgörande roll.

Under varje väg vilar en mängd historia och genom att lyssna till vår historia så bygger vi inte bara vägar – vi bygger även förståelse!

Väg E18 – en källa till historisk kunskap under 60 år

Johan Anund, Arkeologerna

Arkeologin inför olika utbyggnader av väg E18 har varit mycket betydelsefull. Inte minst för kunskapen om Västmanlands äldre historia, samt för inskolning av generationer av nya arkeologer.

När stora marker ska tas i anspråk för nybyggnad kommer i regel arkeologiska lämningar i dagen. En av de bilvägar som har skapat mest historisk kunskap genom åren är väg E18. Det beror på att vägen upptar stora ytor, och att dessa finns i mycket fornlämningsrika områden. Arkeologer har varit delaktiga vid vägutbyggnaderna för E18 sedan åtminstone år 1960.

De arkeologiska resultaten är häpnadsväckande. Det allra största kunskapssprånget var att vi, under sent 1980-tal, efter mer än 100 år av arkeologi, äntligen förstod var alla människor bodde under förhistorisk

tid och medeltid i Mellansverige. Tidigare trodde experter, utan att kunna bevisa det, att man hade bott på höjdryggar, så som det gjordes när de äldsta kartorna ritades på 1600-talet. Detta var fel. Man byggde sina gårdar och byar i helt andra lägen i landskapet, fram tills att man efter medeltiden flyttade upp dem på krönen.

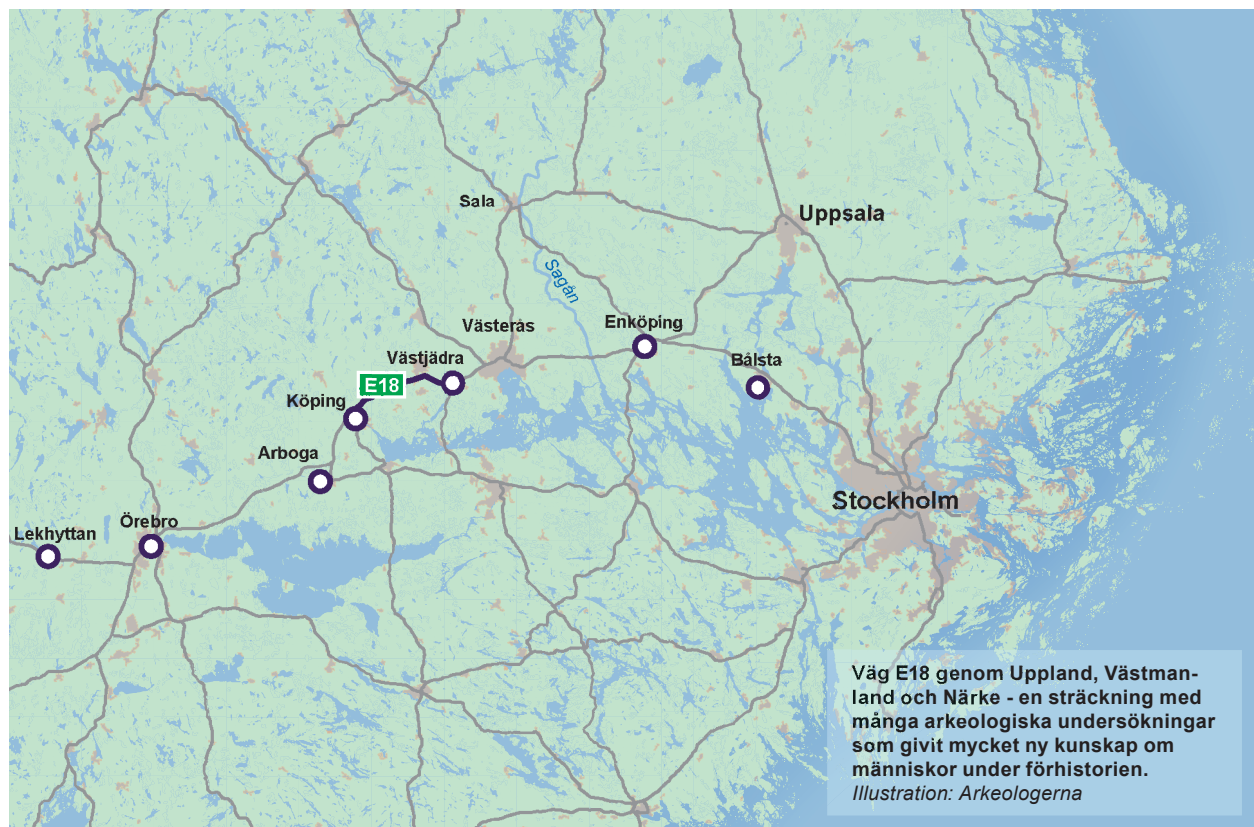
E18 – arkeologi i tid och rum

Var har E18-arkeologin utspelat sig? Vägutbyggnadsprojekten och därmed de största undersökningarna har utförts längs dessa sträckor:

- Tidigt 1960-tal Västmanland.
- 1986–1987 Bålsta–Enköping. Motortrafikled.
- 1988–1990 Bålsta–Enköping. Motorväg.
- 1997–1998 Arboga–Örebro.
- 2005 Örebro–Lekhyttan.
- 2007 Enköping–Sagån.
- 2020–2022 Köping–Västjädra.

Läs mer

Läs mer om dessa utgrävningar – se lästips på omslagets bakre insida.

Ryttargravar, hällkista och en vikingatida gård

Under 1960-talet var praxis inom uppdragsarkeologin inte så utvecklad. Det innebar att man utförde utgrävningar inför vägbyggen, men avrapportering, vetenskaplig publicering och spridning av resultaten till allmänheten var sparsam. E18-arkeologin i Västmanland blev ändå mycket viktig, särskilt angående gravfält och begravningstraditioner, och den resulterade i en betydelsefull licentiatavhandling om vapen- och ryttargravar.

E18-undersökningarna i Uppland under 1980-talet blev än mer betydelsefulla. Arkeologerna hade då en större kunskap om kulturlandskapet, och expertisen kompletterades av bland annat ortnamnsforskare och kulturgeografer.

Eftersom vägbygget mellan Bålsta och Enköping skar genom fornlämningsmiljöer från vitt skilda tider gjordes upptäckter rörande såväl stenålderns, bronsålderns och järnålderns, som medeltidens uppländska historia. En hällkista, en typ av kollektiv gravanläggning från yngsta stenåldern, undersöktes i Annelund nära Enköping, liksom en ovanligt stor och fyndrik boplatz från bronsåldern i Apalle. Utgrävningen i Pollista gav oss en bild av hur en gård från yngre järnåldern kunde se ut. Inför E18 Bålsta-Enköping användes maskinschaktning i åkermarken och man fick framför allt fram att äldre järnåldersboplatser låg på lerslätterna i stället för som man tidigare antagit enbart i moränmarker.

Storgårdar och kultplatser

I slutet av 1990-talet var det dags att bygga ut vägen mellan Arboga och Örebro. Arkeologin i detta område hade varit eftersatt, så de nya undersökningarna blev viktiga. Lämningar från många tidsperioder undersöktes, men en plats sticker ut – Husby i Glanshammar. Systemet med husabyar verkar ha varit ett sätt att organisera kungamaktens kontroll över landskapet, och tycks ha fungerat fram till 1200-talet. Mycket få sådana platser är undersökta arkeologiskt. Där byggdes under perioden 500–900 e.v.t. (efter vår tideräkning) flera stora hallbyggnader och andra hus, samt en dubbel palissad, vilket normala gårdar inte hade. Dessutom framställde man järn och göt bronsföremål. Det ses som indikationer på hög status. På Husby hittades även guldföremål.

Kring år 2005 skulle E18 byggas ut väster om Örebro. Kanske är resultaten från Götavi i Vintrosa de mest överraskande. På nio stenramper i en före detta våtmark vilade en lerplattform med en träkonstruktion. Platser med namn som slutar på *-vi* anses indikera forntida kult. Ofta har de förhistoriska gudanamn som förled – till exempel Torsvi, Ullevi, Odensvi, Frövi, som syftar på

gudarna Tor, Ull, Oden och Frö. Götavi kan syfta på en beteckning för Oden (Göten), och har tolkats som en kultplats från cirka år 1000. Om det stämmer kan platsen vara en upprorisk manifestation för den hedna tron, i en tid då kristendomen höll på att bryta igenom, och olika trosuppfattningar kan ha stått mot varandra.

År 2007 var det dags att bygga ut vägen mellan Enkö-

ping och Sagån. Det resulterade i särskilt viktiga utgrävningar av lämningar från två skilda tidsperioder – bronsåldern respektive yngre järnåldern-medeltiden. Nibble i Tillinge tycks under perioden cirka 1700–600 f.v.t. (före vår tideräkning) ha varit en central plats. Här undersöktes en gård med gravar, kulthus och rituella matlagningsstationer.

Troligen förekom förfadersskult, rituella måltider, brännoffer, och fester med sociala och politiska syften. I närheten låg senare Mälby, som hade en fascinerande historia. I slutet av järnåldern var Mälby en vanlig gård. Under 1100- och 1200-tal blev det en huvudgård för en viktig frälsesläkt, och senare för en bryte (kungens eller jarlens förvaltare). På ett enormt stenfundament fanns ett stort trähus med en unik form.

Och nu senast, åren 2020–2022, har bland annat stora järnåldersgravfält undersökts. Det får ni läsa om i denna skrift.

Skola för arkeologer och arkeologin

Jag har en mycket personlig koppling till E18-arkeologin, eftersom jag fick min arkeologiska skolning under E18-utgrävningarna under sent 1980-tal. Det är exempel på en annan arkeologisk effekt av storskaliga väg- och järnvägsprojekt. Då och då kan nämligen nya generationer av arkeologer få chansen att utveckla sig till yrkesmänniskor tack vare vägbyggnationerna, och så har det varit vid de olika E18-utbyggnaderna.

Väg- och järnvägsbyggen har föranlett många stora arkeologiska projekt – exempelvis inför nya Väst kustbanan i södra Sverige, Ostkustbanan i Gamla Uppsala, väg E22 i Småland, väg E4 i Östergötland och Uppland, Svealands- respektive Mälarbanan i Mälardalen, och inte minst väg E18, samt nu under de kommande åren järnvägen Ostlänken. Dessa projekt har bidragit mycket starkt till en utveckling av arkeologin, skapat mycket ny kunskap, och bidragit till arkeologins professionalisering under flera decennier. Under de senaste årtiondena har de också främjat förmedlingen av arkeologi till allmänheten. Den skrift vi nu ger ut är ett tydligt exempel på detta. Länsstyrelsen i Västmanlands län och Trafikverket har här gjort det möjligt att utveckla spridningen av spännande arkeologisk kunskap till allt större grupper av intresserade mottagare.

Vägen in i ett förlorat landskap

Fredrik Larsson, Arkeologerna

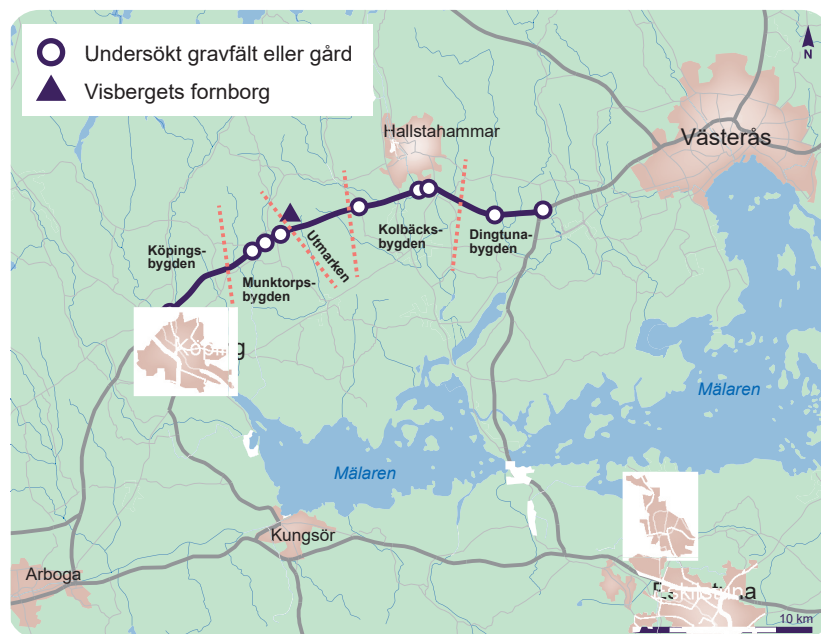
Var gick vattnet i äldre tider och hur levde den förhistoriska människan? Detta är frågor vi som arkeologer ofta får och tillsammans med andra forskare kan vi öppna upp en väg in i en idag osynlig livs- och naturmiljö.

Under vår egen korta livstid betraktar vi ofta landskapet som oföränderligt och något som alltid sett ut på samma sätt. Arkeologi och andra historiska vetenskaper ger långa tidsperspektiv som hjälper till att förklara hur och varför det trots allt hela tiden förändras. Ur ett arkeologiskt perspektiv är därför det långa tvärsnitt som E18 utgör mycket intressant. Det ger möjligheter att studera landskapets och samhällets förändring över tid i flera förhistoriska bygder samtidigt.

Landskapet längs E18 präglas av böljande åker- och slättmarker, skogiga moränmarker och långa åsar samt flera åar och bäckar som genomkorsar landskapet på sin färd ner mot Mälaren. Dagens landskap är dock inte helt likt de vyer som mötte människor under förhistorien när de blickade ut över sin bygd.

Havet

I dag är Mälaren delvis en reglerad inlandssjö, men under en stor del av förhistorien var den mer att betrakta som ett innanhav, Mälarhavet. Ett hav där många transporter enkelt kunde göras mellan olika delar av landskapet med båt. De första öarna inom vägsträckan för E18 bröt havsytan redan för 5500 år sedan, då Mälaren och Hjälmarén utgjorde delar av samma innanhav. Den första storskaliga bebyggelsen verkar uppträda först för 3500–3000 år sedan, under bronsåldern. Då präglades området vi undersökt av större skogsbeklädd halvöar och långa vindlande vikar samt mindre slättområden, många belägna söder om dagens Hallstahammar. Kring vår tideräknings början för ungefär

Karta över de fyra bygderna som E18 mellan Köping och Västjärda skurit igenom. I kartan har ungefärliga markeringar för bygdernas gränser angivits, de ska inte ses som exakta markeringar utan ungefärliga, baserade på både landskapets utseende och kända fornlämningar. Illustration: Arkeologerna

2000 år sedan, låg Mälarhavet till största delen redan på flera kilometers avstånd från vägsträckningen. Köpings centrala del låg dock fortfarande under vatten och en omfattande vik sträckte sig flera kilometer in längs Valstaåns dalgång. Först under inledningen av vikingatid försvann den sista mälarviken från sträckningen för dagens E18.

Vattnet i landskapet

I det förhistoriska landskapet fanns ett omfattande inslag av vattenspeglar, små slättsjöar och stora områden med våt- och sankmarker. Nästan alla dessa vattensystem är idag borta. Sjöar och våtmarker har

successivt torkat ut eller dikats ur och vattendragen har ofta rätats eller kulverterats. Att transportera något och röra sig i landskapet var därför väsentligt svårare än idag. Sjöar och våtmarker fick man gå eller rida runt och man höll sig helst på väl-dränerade, något högre belägna marker. Ibland anlades enklare träbroar eller kavelbroar över sankområden som annars inte kunde korsas. Även vattendrag var svåra att ta sig förbi och här fick partier med grundare och lugnare vatten fungera som vadvägar för hästar och transporter med vagnar. Dessa nu försvunna vattenbarriärer är anledningen till att vissa gårdar och gårdsgrupper

Nya tider, nya gränser i landskapet. Gränsen mellan byarna Bolunda och Kvalsta i kanten av Kolbäcksbygden utgörs idag av E18.
Foto: Arkeologerna
Spridningstillstånd LM2024/067999

fick sin för tiden optimala placering i landskapet. De har även påverkat hur kontaktnäten i landskapet sett ut. I dagens landskap kan stora öppna slättmarker se inbjudande ut och man får gärna känslan av att man förr enkelt kunnat gå tvärs över till granngården. I själva verket kan en sådan färd ha varit både svår, lång och tidskrävande.

Skogen och utmarken

De stora moränområden som idag oftast täcks av skogar, var sannolikt skogrika även för flera tusen år sedan. Men dagens ensartade skogar med nästan helt jämgamla träd, planterade på jämna avstånd och gallrade i omgångar, har få likheter med äldre tiders skog. Nära den forntida bebyggelsen hade skogen till stor del rensats på större träd för husbyggen, hägnader och andra träbyggda konstruktioner. Skogen hade här ett mer busklik-

nande utseende och fungerade som betesmark för gårdens djur, insamling av bränsle till eldstäder och som en plats för jakt av småvilt. Längre ut i moränmarken fanns en skog av en helt annan typ. Här fanns storstammig blandskog, med olika åldrar på träden och gott om större vilt. Dessa skogsmiljöer var dock också påverkade av människan, inte minst genom uthuggning för virke, bränning av tjära och framställning av träkol. Aktiviteter som över tid gradvis öppnade upp skogarna och släppte in mer ljus. Kring sjöar och våtmarker fanns det också stora bestånd av träd, buskar och växter som trivdes i våta miljöer. Dessa miljöer var sannolikt mycket rika på fåglar och andra våtmarkslevande djur. De delvis orörda skogs- och våtmarksmiljöerna är idag endast synliga i små fickor i dagens landskap. De utgör de sista spåren av ett helt annat naturlandskap.

En rörelse i tid och rum - Mälarbygderna

Idag bor de flesta människor i samhällen och städer. Landsbygden ligger mer öde än någonsin tidigare i historien, men så var inte fallet under förhistorien. Anledningen till landsbygdens nedgång och avfolkning är komplex och involverar ett minskat behov av arbetskraft i jordbruket och ett ökat behov av dito i städernas ökande koncentration av industrier. Andra bidragande orsaker är att transporter blev enklare och snabbare.

När vi idag färdas på E18 mellan Köping och Västjärda åker vi genom fyra äldre bygder. Kring Köping och Valstaån har det funnits en bygd som främst växt fram under järnåldern. Öster därom fanns det vi idag kallar Munktorps socken, en egen bygd med en stor närvaro av människor redan från mitten av bronsålder för mer än 3000

är sedan. Öster om Munktorp finns än idag ett större område med skogsmarker och högre belägna moränmarker. Även under förhistorisk tid fungerade detta område som en stor utmark med en liten befolkning. Detta är platsen för Visbergets fornborg, en säker plats att ta sin tillflykt till vid krig och oro. Kring Hallstahammar och Kolbäck fanns ett stort slättlandskap som successivt fick en stor befolkning under loppet av bronsålder och äldre järnålder. Kring Västjädra var landskapet mer småbrutet med flera mindre slättområden och omkringliggande höjdparter. Dessa små landskapsrum har förmodligen tillhört en mycket större järnåldersbygd kring Dingtuna, belägen söder om Västjädra.

Gårdslandskapet och inägorna

I närheten av de olika bygdernas gårdar, som ofta låg några hundra meter från varandra i utsträckta bygemenskaper, fanns marker för odling, bete och foderinsamling. Det sätt som landskapet brukades på skiljer sig avsevärt från dagens lantbruk. De förhistoriska åkrarna var små, ofta var en åkerteg bara några hundra kvadratmeter stor. Åkrarna låg i de delar av landskapet där jordarna var som mest lättbrukade eftersom jordbruksredskapen begränsades till ett träårder med en årderbill i järn, draget av en häst eller oxe samt enkla handredskap. Kring gårdar i mer låglänta delar av landskapet fanns platser för bete på sankängar. Sankängar och andra platser för bete eller insamling av foder kunde ofta ingå i större samfälligheter där gårdar samarbetade kring boskapsdrift. Gårdar och åkrar omgärdades ofta av hägnader i trä för att hålla boskapen ute. Hägnaderna och deras underhåll ingick troligen också i samfälligheten, ett viktigt gemensamt åtagande. Man behöver dock inte gå längre tillbaka än till det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet för att rester av detta hägnade, småskaliga och uppbrutna gårdslandskap fortfarande skulle

vara närvarande i Västmanland. Dagens fullåkersbygd är därför ur ett långt tidsperspektiv en avvikelse - ett landskap som få kunde föreställa sig för bara 200 år sedan.

Vikingatida årderbill från Rallsta. Den påträffades i en liten kultplats intill gårdens byggnader, sannolikt har den offrats för önskan om en god skörd. Foto: Arkeologerna

Träkärl i gravar

Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna

I gravar från järnåldern hittas ofta olika kärl. De har bland annat använts för att förvara delar av de kremerade benen från den avlidne, och också matvaror som fått följa med till livet efter detta. Kärlen kan vara tillverkade i keramik, men särskilt under äldre järnåldern också i trä. I det senare fallet handlar det om svepkärl som mot botten/utmed kanterna på bottenplattan tätats med harts. Dessa träkärl förmultnar, medan hartsen som är ett mer beständigt material bevaras och kan vittna om att det funnits kärl i trä.

Hartstättningsring från Torstuna socken i Uppland. Upphov Sara Kusmin, Historiska museet, Statens historiska museer. CC BY 4.0

Vägar korsas och gamla fynd får nytt liv

Ida Andersson och Jennie Schaeffer, Västmanlands läns museum

I början av 1960-talet gjordes flera arkeologiska undersökningar längs vägsträckan Köping–Västjädra med anledning av det då stundande vägbygget av E18. 60 år senare återupprepar sig historien med anledning av breddningen av samma väg. Flera tidigare undersökta platser blev återigen aktuella för undersökning. Det innebar att föremål och dokumentationsmaterial från 1960-talets undersökningar, som Västmanlands läns museum ansvarar för, blev högtintressanta igen.

Människor har i alla tider förändrat och manipulerat natur och landskap efter sina behov - oavsett om det är av praktiska eller symboliska skäl. Utifrån ett lokalt perspektiv har alla som använder E18 kunnat följa arbetet med vägen under såväl 1960-tal som idag. Från att arkeologernas varselkläder lyste upp vägkanten vid inventeringen av området, till att de arkeologiska undersökningarna och de senare vägarbetena dag för dag förändrade landskapet. Kanske fascinerades även någon för ungefär 60 år sedan över hur landskapet förändrades när motortrafikleden först byggdes?

Trots att det finns något paradoxalt i att fornlämningar behöver förstöras i samband med att vägen byggs, så bidrar de arkeologiska projekten samtidigt till att öka kunskapen om människorna som bott och verkat i detta landskap.

Undersökning av stenkösten utan skelettrester i Rallsta år 1960–61. Foto: Västmanlands läns museum (CC-BY)

I det arkeologiska magasinet förvaras fynd från hela Västmanlands län i fyndbackar sorterade efter olika undersökningar. Foto: Västmanlands läns museum (CC-BY)

1960-talets fynd återuppväcks och återupptäcks

Västmanlands läns museum har, utöver kulturhistoriska föremål och arkivmaterial så som ritningar, foton och annan dokumentation, också tusentals arkeologiska fynd från olika delar av länet. Enligt Kulturmiljölagen ska fynd som görs vid en undersökning tas om hand och bevaras för framtiden. Genom digitalisering, utställningar och samarbete med forskare kan fler fynd göras

tillgängliga för både allmänheten och forskarvärlden. Eftersom museet har begränsade resurser, prioriteras arbetet med föremålen utifrån vad som är mest angeläget. Om någon skickar en förfrågan om specifika fynd kan det leda till att arbetet med dessa prioriteras, vilket också kan bidra till att föremål som tidigare inte hanterats lyfts fram publikt och bevaras på ett bättre sätt.

Fynden från de första undersökningarna längs E18 förvaltas av länsmuseum, och har delvis använts

Bågspänne i brons med karvsnittsdekor från Asby, Munktorp. Foto: Västmanlands läns museum (CC-BY)

i både utställningar och forskning. Däremot har fyndmaterialen inte hanterats i sin helhet. Att låta dessa föremål "samla damm" i magasinerna utan att göra dem tillgängliga är en förlust – både för forskningen och för allmänheten.

Tre gravfält blev endast delvis undersökta åren 1960–1962 då hela området inte skulle exploateras. När Arkeologerna i samband med E18-projektet åren 2020–2022 återvände till dessa platser, fanns en potential och ett värde av att kombinera de gamla fynden med de nya. Fyndmaterialen som tillvaratogs vid Sylta, Viby/Norrtuna och Rallsta blev därför återigen högaktuella. Tack vare museets satsning på digitalisering av gamla foton och rapporter har Arkeologerna kunnat koppla ihop 1960-talets dokumentation och fynd med dagens forskning. Möjligheten fanns nu att skapa en mer komplett bild av de individer som levtt och begravts i regionen och därmed bidra till en fördjupad förståelse av regionens historiska utveckling.

För museet innebär detta mer än att bara förvalta föremål. Vi ger fynden nytt liv och nya berättelser att dela. Dessutom påminner det oss om vikten av att noggrant dokumentera och bevara våra samlingar för eftervärlden – det som en gång betraktades som färdiganalyserat kan plötsligt bli centralt för framtida forskning. Det här är ett långsiktigt

sätt att ta itu med äldre material och skapa en samling som används. I förlängningen ökar vår kunskap och samtidigt kan vi ge allmänheten en djupare och mer levande bild av historien.

Samverkan kring historien

Länsmuseets uppdrag är att bevara, använda och förmedla spåren av människors liv i Västmanland. E18-projektet är ett tydligt exempel på hur vi i samarbete med andra kan uppfylla det uppdraget.

Genom att samarbeta kan vi utveckla nya sätt att arbeta och dela kunskap. Det kan handla om att skapa gemensamma projekt mellan museer, forskare eller skolor genom

allt från att ordna workshops, dela digitala resurser till att ta fram utställningar tillsammans. Tillsammans kan vi använda våra resurser effektivt och utveckla bättre metoder för att förstå och sprida vårt kulturarv. Samarbetet gör det möjligt att lyfta fram gömda skatter och hitta nya sätt att berätta historien, vilket ökar intresset och gör kulturarvet mer tillgängligt och engagerande även för framtida generationer.

E18-projektet kommer säkerligen göra att vi både kommer att kunna bekräfta och delvis också omvärdera den tidigare bilden av området. Arkeologernas arbete bidrar till ny kunskap om länets förhistoria och kan på längre sikt även vara ett gott

Svärd under utgrävning i Asby, Munktorp. Foto: Västmanlands läns museum (CC-BY)

Grav i Näs, Hallstahammar som innehöll ett höftben från nötkreatur och rester från två hartstättade kärl.
Foto: Västmanlands läns museum (CC-BY)

exempel på värdet av att återgå till äldre samlingar för att hjälpa till att fylla kunskapsluckor, visa på forskningspotentialer och skapa nya frågeställningar. Genom att göra det tidigare orörda materialet på museet tillgängligt ökar chanserna till att fynden kan användas, utforskas och delas.

Återaktiveringen av det äldre materialet är också en inbjudan till allmänheten att återupptäcka sin historia. När vi lyfter fram föremål som legat gömda i decennier kan vi engagera fler i frågorna om vårt gemensamma kulturarv. Vad kan dessa gamla föremål berätta om människorna som levde här? Hur kan vi förstå våra egna liv genom deras berättelser?

Plus i kanten

Ytterligare två platser från 1960-talets undersökningar längs E18 har nyligen lyfts fram i Digitaltmuseum (<https://digitaltmuseum.org/s-uvlm>). Det har skett genom samverkan med studenter. Dessa platser ingick inte i undersökningarna åren 2020–2022.

Fornlämning L2003:4659 – Näs, Hallstahammar (undersökt år 1960)

Gravfältet i Näs är daterat till romersk järnålder. Det omfattade 13 gravar: runda och kvadratiska stensättningar samt resta stenar. Gravarna innehöll skelett- och brandgravar med föremål som hartstättningsringar och keramik. Ben från män, kvinnor och barn påträffades, och även obrända ben från de köttrika delarna på nötkreatur och får/get. Under äldre järnålder förekommer mer sällan djur i gravarna, vilket gör därför denna plats särskilt intressant.

År 2023 analyserade två studenter från Osteoarkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet det osteologiska materialet och fyndmaterialet kunde därefter i sin helhet publiceras på Digitaltmuseum.

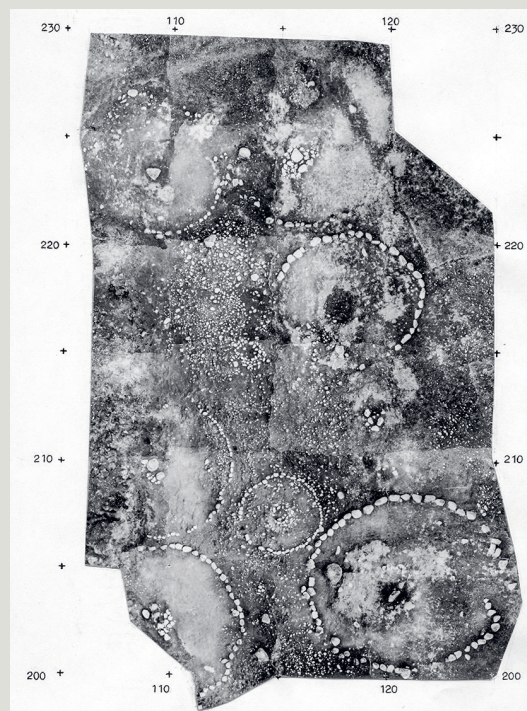
Fornlämning L2003:3628 – Åsby, Munktorp (undersökt år 1961)

Gravfältet i Åsby är daterat till yngre järnålder. Undersökningen omfattade 12 gravar, men också hårdgropar, brandgropar och ett svartjordslager som troligen är spår från en tidigare boplat. Gravarna var runda stenpackningar med brandlager och spridda fynd som keramik-kärl, järnföremål, kamfragment och brända ben från både djur och människor.

En av gravarna sticker ut (grav A9). Den innehöll bland annat ett fragmenterat svärd i järn som påträffades intill och delvis under en sten i gravens centrala del. Det hittades också ett bågspänne i brons med karvsnittsdekor och stiliserat djurhuvud, keramik från flera kärl inklusive ett silkärl och fragment från en eller flera kammar.

År 2024 digitaliserade fyra biblioteks- och informationsstudenter från Högskolan i Borås hela arkivmaterialet och skapade en tillgänglig hemsida. Museet kunde sedan länka föremålen från undersökningen på Digitalt museum med denna hemsida.

Innan drönare och digitalkamera fanns fick man klistra samman bilderna till en översikt.
Gravfältet i Näs, Hallstahammar.
Foto: Västmanlands läns museum (CC-BY)

Långväga sjöfarare för 3500 år sedan

Erika Räf, Arkeologerna

För ungefär 3500 år sedan knackade ett sjöfarande folk in skepp, hästar och många andra figurer på en klippa i nuvarande Häljesta. Idag ligger hällristningen långt uppe på land. Då var dagens åkermark nedanför ristningen ett böljande hav, här började resan som förde sjöfararna långt ner i nuvarande Europa.

Hällristningshällen i Häljesta härstammar från bronsåldern. Här finns nästan 500 motiv och former, bland annat skepp, människor, ringar, fotsulor, djur (troligen hästar) och närmare 300 skålgropar.

Skepp ristats på hällar genom hela bronsåldern. Under tidens gång förändrades dock vissa former och detaljer. Jämförelser med båtar på andra hällristningar kan därför visa att Häljestaskeppen bör vara ristade någon gång under den första halvan av bronsåldern.

Upptäckten av nya ristningar

Den välkända ristningen i Häljesta upptäcktes på 1950-talet. År 2022 hittades ytterligare hällristningar i närheten; denna gång i Häljeby, ungefär en kilometer från

Häljesta. De var gjorda på klippställar intill en betydligt yngre gårdslämning och ett gravfält, båda från järnåldern. Även i Häljeby finns skeppsristningar, tillsammans med bland annat skålgropar och en djurfigur, kanske en häst. Och precis som i Häljesta låg hällen i Häljeby intill en dåtida havsvik.

Bronsets tid

Under de tusen år som vi kallar bronsålder förändrades människornas livsvillkor. Självklart var det en långsam process, som inbegrep såväl små som större förändringar. Själva samhällsstrukturen blev mer hierarkisk, ett "klass-samhälle" med hövdingadömen växte fram. Sätten att bo och försörja sig på ändrades också. Gårdsmiljöer – som vi känner dem – med större långhus, ibland med mindre förrådshus och uthus utvecklas. Det traditionella jordbruket, med en gård med inägor för åker och äng växer fram.

Samtidigt ändrades också de religiösa föreställningarna och gravskicket. Elden som symbol blir allt viktigare och man började kremuera de döda.

Vad som är orsak och verkan är omöjligt att säga, men en viktig faktor för förändringarna är behovet av brons till vapen, verktyg och smycken, liksom till kultföremål och statussymboler.

Hällristningarna i Häljesta med skepp.
Foto: Arkeologerna

Koppar från kontinenten

Förenklat uttryckt består brons av cirka 90 procent koppar och resten tenn. De olika förhistoriska koppar- och tennfyndigheterna på kontinenten har forskarna känt till länge – men hur kom råmaterialen hit?

Man trodde länge att bronset fördes till Skandinavien som föremål som sedan smältes om. Men under de senaste åren har ny forskning revolutionerat vår syn på de skandinaviska bronserna. Numera kan vi säga att både koppar och tennet fördes hit från olika delar av kontinenten i ren form, troligen som tackor eller barrar. De allt skickligare nordiska bronsgjutarna ville definitivt inte använda redan färdiga bronslegeringar, med okända metallproportioner, till sina egna gjutningar. Denna import av metaller förutsatte också ett mycket utvecklat handelsutbyte över stora geografiska avstånd. Nordiska handelsmän bör ha färdats över Östersjön och Nordsjön – och ännu längre – för att byta till sig metaller. Bärnsten, textilier, skinn, salt och troligen också slavar kan ha varit bytesvaror.

Kortfattat visar analyser av olika kopparmalmer att koppar under den äldsta delen av bronsåldern härstamade från flera olika gruvor i Centraleuropa, till exempel från österrikiska Alperna och Slovakien. Under de kommande 400 åren blev koppar från de italienska alperna allt viktigare, för att till slut dominera helt. Koppar från nya områden, till exempel södra Spanien och Frankrike, blir också vanligare under den yngre delen av bronsåldern. Tennet har importerats från i första hand Cornwall i England och från Spanien.

Havsgående båtar

Flera forskare har varit inblandade i arbetet med att spåra koppars ursprung. Sannolikt kan de tiotusentals skepp som har ristats in på berghällarna, faktiskt visa verkliga havsgående båtar som användes för färder ner längs Europas kuster. Ett stöd för den tanken kan bland annat vara att liknande ristningar som de skandinaviska, även påträffas i de södra delarna av Spanien, där koppar har brutits.

Det är fascinerande att tänka sig att skeppsristarna i Häljesta och Häljeby kan ha fört sina stora, kanotliknande båtar ut från den lilla viken, och vidare över haven och in i kontinentens floder, kanske ända ner till södra Spanien – för att så småningom vända hemåt igen med dyrbara metaller.

Den danska Hjortspringbåten, som är daterad till 400–300-talet f.v.t. (före vår tideräkning), är mycket lik båtarna som ristades på hällarna under bronsåldern. Båten är en sorts kanot och kunde ta en besättning på 22 till 24 man som paddlade fram farkosten.

Av Nationalmuseet, CC BY-SA 3.0. Modell av Hjortspringbåten tillverkad av utgrävningarnas ledare Gustav Rosenberg

En av skeppsristningarna som har stora likheter med Hjortspringbåten. Foto: Arkeologerna

Läs och se mer

- Sven-Gunnar Broström & Kenneth Ihrestam, Hällristningar i Västmanlands län. 2021
- Johan Ling, Hällristningarnas värld. 2024.
- Fler hällristningar finns dokumenterade på SHFA - Svenskt HällristningsForskningsArkiv
- På SGUs sajt SGUs Kartvisare kan du se själv hur strandlinjerna har ändrat sig under årtusendena.

Strandlinjedateringar

Erika Räf, Arkeologerna

Man kan datera skeppsristingar genom att följa äldre strandlinjer. Eftersom landet sedan istidens slut har höjt sig, har strandlinjen också flyttats neråt. Med andra ord har det som idag är land en gång varit hav. Dateringarna av avbildade skepp från olika tider har gjorts på strandnära hållar, där det funnits ristningar från större delen av bronsåldern. De äldsta ristningarna, som gjordes på hållen när havet stod högre, är således placerade högst upp och de yngsta ristningarna längst ner på hållen.

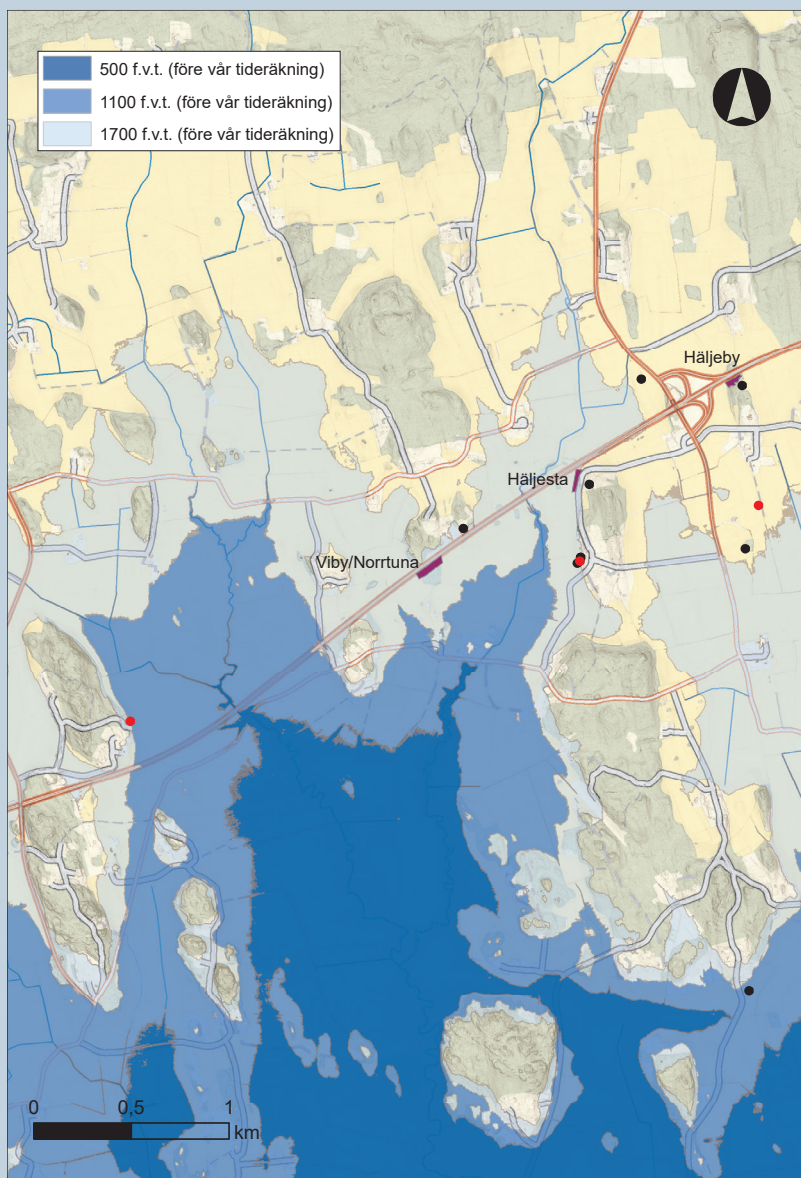
Strandlinjerna vid Viby/Norrtuna, Häljesta och Häljebu under olika delar av bronsåldern.

Punkterna visar var hållristningar med figurer är placerade. Svarta punkter är skeppsristingar och röda punkter är övriga figurristningar.

Notera hur skeppsristingarna i flera fall ligger nära stranden under äldre och mellersta bronsålder.

I landskapet finns också stora mängder av hållristningar med enbart skålgropar, de visas dock inte här.

Illustration: Arkeologerna

Hållristningshållen i Häljesta ligger idag helt nära åkermarken som i äldre tider var en del av ett hav. Foto: Arkeologerna

Häljestaristningar med skepp, människor, fotsulor och ringar. Foto: Arkeologerna

Skålgropsblocket i Åby – en plats att återvända till

Maud Emanuelsson, Stiftelsen Kulturmiljövård

Blocket drar blicken till sig. Det har ett trettiotal skålgropar som vittnar om den kultplats som låg just här och som människor använt under mycket lång tid.

Skålgropsblocket vid Åby är speciellt. Blocket har så många som 36 skålgropar väl samlade på dess norra del. Skålgropen, en liten rund fördjupning som människor knackat in i sten, är en till synes enkel företeelse, men samtidigt så svårbegriplig. De förekom redan under stenåldern och användes fram till och med järnåldern, men de allra flesta skålgroparna anses härröra från bronsålder. Under bronsålder, för nästan 4000 år sedan, låg blocket vid Åby invid en grund havsvik, i en brytningszon mellan vatten och fast mark och i en strandzon lämplig för bete.

Den mystiska skålgropen

Skålgropen gäckar oss arkeologer. Varför har de gjorts och hur har de använts? Ofta är skålgroparna placerade på plana bergsytor och de förefaller vara avsedda att rymma någonting i fast eller flytande form. Kanske kan det ha varit vatten när det regnat, ditlagda växter, små föremål eller något brännbart. Även ljudet från knackandet av skålgroparna kan ha varit betydelsefullt. Den som slagit två stenar mot varandra vet att det blir ett distinkt ljud, som blir olika starkt beroende

på hur hård stenen är. Det var säkert ett välbekant ljud för bronsåldersmänniskorna som förhöjde känslan av att något viktigt ägde rum. Processen att knacka fram en skålgrop kan således ha varit minst lika viktig som det färdiga resultatet.

Människoben vid blocket

Vi vet inte när skålgroparna i Åby knackades in i blocket. Bronsåldern är en mycket lång tidsepok. Kanske fanns de redan för 3500 år sedan, under äldre bronsålder, då de brända kvarlevorna efter en vuxen

Skålgropsblocket. Skålgroparna är inknackade på en slät yta på blockets norra sida. Foto: Mattias Frisk, Stiftelsen Kulturmiljövård

Guldtenen strax efter att den påträffats en meter öster om skålgroparna. Fragmentet är klippt från en större bit guld.

Foto: Ingela Harrysson, Stiftelsen Kulturmiljövård

Skålgropsblocket under utgrävning. Framför blocket ses platsen där föremål och sannolikt även mat offrats. Skålgroparna är inknackade på blockets vänstra (norra) del. Foto: Mattias Frisk, Stiftelsen Kulturmiljövård

människa grävdes ner vid blockets västra sida. Ytterligare fragment av brända ben från människa har strötts ut här, till synes direkt på marken. Det verkar ha gjorts några århundraden senare, under mellersta bronsålder. Det rör sig om mycket små mängder brända ben, vilket är ett återkommande drag under bronsålder och äldre järnålder. Hanteringen av döda familjemedlemmar eller förfäder skiljer sig markant mot både tidigare och senare tiders bruk. Brända ben från människa påträffas under denna tid i många olika sammanhang. De finns i gravar, men även i gårdsmiljöernas skärvstenshögar, i hus, brunnar eller gropar och på rituella platser som kultplatser.

En kultplats med offrade föremål

Människor återkom till den här kultplatsen vid blocket omkring tusen år senare, under romersk järnålder. Då offrade någon sin skära i järn. Skäran var, utöver sin praktiska funktion som skörderedskap på åker och äng, ett föremål som bar på både en social och religiös mening. Som gravgåva återfinns den ofta i kvinnogravar och det verkar som att kvinnor haft en särställning när det handlat om ritualer kopplade till jordbruk och fruktbarhet. Det är sannolikt därför, för en god skörd och som skydd mot missväxt, som skäran återfanns på den västra sidan av blocket tillsammans med bland annat två pilspetsar i järn, en liten guldten, några skärvor från tre, möjligen fem olika

Skäran användes för att skörda sädesslag och växter. Den var också vanlig i kvinnogravar under romersk järnålder. Den här modellen är en så kallad vinkelskära. Handtaget är borta, sannolikt förmultnat.

Foto: Maud Emanuelsson, Stiftelsen Kulturmiljövård

keramikkrärl, en bit slagg samt bränd flinta. Föremålen låg på ett fundament i form av en gles stenpackning. Den var omkring sju gånger sju meter stor och motsvarade hela blockets längd. Det är lätt att föreställa sig blocket som ett altare och fundamentet som en scen, med publik i väster och dalgången som en fond i öster.

I utkanten av plattformen fanns också rester efter två eldstäder och hålen efter två resta stolpar. Det är rimligt att anta att elden och de resta stolparna utgjorde viktig rekvisita vid de rituella sammankomsterna. Eldens centrala betydelse är svår att överskatta. Den var ett medel genom vilket gåvor kunde sändas till gudarna som brännoffer, men också en synlig del av det rituella rummet.

I resterna efter eldstäderna påträffades skalkorn, starr- och gräsväxter samt barr och ved från gran. Just gran är ett visuellt och spektakulärt bränsle som sprätter, sprakar och ryker. Färskt gräs brinner dåligt, men genererar samtidigt mycket rök, vilket sannolikt var en effekt man önskade. Skalkornen och det färska gräset leder tankarna till åkerbruk och djurhållning. Man kan således tänka sig att gräs och säd i härdarna hade något att göra med riter knutna till skörd och foderinsamling.

De offrade föremålen låg ytligt och ostrukturerat på stenfundamentet. Det talar för att de har varit upphängda på de resta stolparna där de hängt tills de fallit ner. Väl på marken har de fått ligga kvar. Vidare får vi påminna oss om att de handfulla föremål som hittats av arkeologer troligen endast motsvarar en

Pilspets med hullingar och rester efter träskaffet i holken. Foto: Inger Nyström Godfrey, Studio Västsvensk Konservering

bråkdel av de föremål som offrats på platsen. Sannolikt har hundratals numera förmultnade föremål även funnits på platsen. Detta eftersom den materiella kulturen under den här tiden till största delen utgjordes av förgängliga material som trä, ben, horn, skinn och växtmaterial. Många offergåvor kan också ha erbjudits gudarna pars par toto, det vill säga att en del eller ett fragment fick representera en helhet, på samma sätt som keramikskärvorna till exempel kan ha representerat ett helt krärl.

Vi vet inte hur ofta människorna kom hit, bara att de kom hit med ett specifikt syfte och under en mycket lång tidsperiod. Skålgroparna, skäran och keramiken kan stå för fruktbarhet knuten till jordbruket och gården. Guld och slagg, men kanske även pilarna, kan symbolisera ekonomiska resurser och försörjningen. De mänskliga kvarlevorna och kanske även den brända flintan, kan höra samman med gravritualer och förfäderskult.

Kultplatsen överges runt slutet av äldre järnålder och faller till sist i glömska. Blocket verkar dock fortfarande ha tilldragit sig uppmärksamhet, kanske är det skålgroparna som lockar. Delar av en eller två skålar i rödbrännande lergods vittnar om att människor återkommit till blocket under 1600- och 1700-talet.

Kulten vid blocket i Åby idag

Hösten 2024 finns blocket kvar, men skålgroparna är dolda under ett tjockt lager jord. Platsen är plan, kal och intetsägande. Eller är den det? Den del av blocket som sticker upp i det nyanlagda jordlagret invid motorvägen pryds av en stenstapel. Någon har staplat tre jämnstora stenar på varandra och kilat fast bottenstenen med mittstenen med en liten flat sten för bättre stabilitet och varaktighet. Någon har stannat – återkommit till platsen och lämnat ett spår – en fortsättning.

Skänk en tanke och en blick på blocket nästa gång du åker förbi på E18.

Läs mer

Ingela Harrysson, Kultplatsens karaktär. Det yttre och inre landskapet. I: Hjulsta. Arkeologi i skärningspunkt mellan liv, död och kult. Kerstin Odebäck m.fl. (red) Stiftelsen Kulturmiljövård skrifter 8. 2023.

Efter att arkeologerna har grävt färdigt och arbetet med motorvägen vid Åby är klart har någon återkommit till blocket och omsorgsfullt byggt en stapel av sten.

Foto: Maud Emanuelsson, Stiftelsen Kulturmiljövård.

Forntida vägar – ett sammanflätat nätverk

Erika Räf, Arkeologerna

Under järnåldern strålade två viktiga "riksvägar" samman vid den monumentala Anundshögen i Badelunda, utanför dagens Västerås. Här mötte den nordliga Långheden en öst-västlig led. Den senare blev under den tidiga medeltiden kungens Eriksgata som gick från Gamla Uppsala vidare mot Västerås, Örebro och Skara, ner över Jönköping, för att sedan vända norrut igen via Linköping och Nyköping.

Den nordligare Långheden är en uråldrig vägsträcka längs med den långsträckta Badelundaåsen, upp mot Dalarna och Siljan. Här forslades järn och andra råvaror från skogarna i norr ner till de rika bygderna runt Mälaren.

Vadställen och runstenar

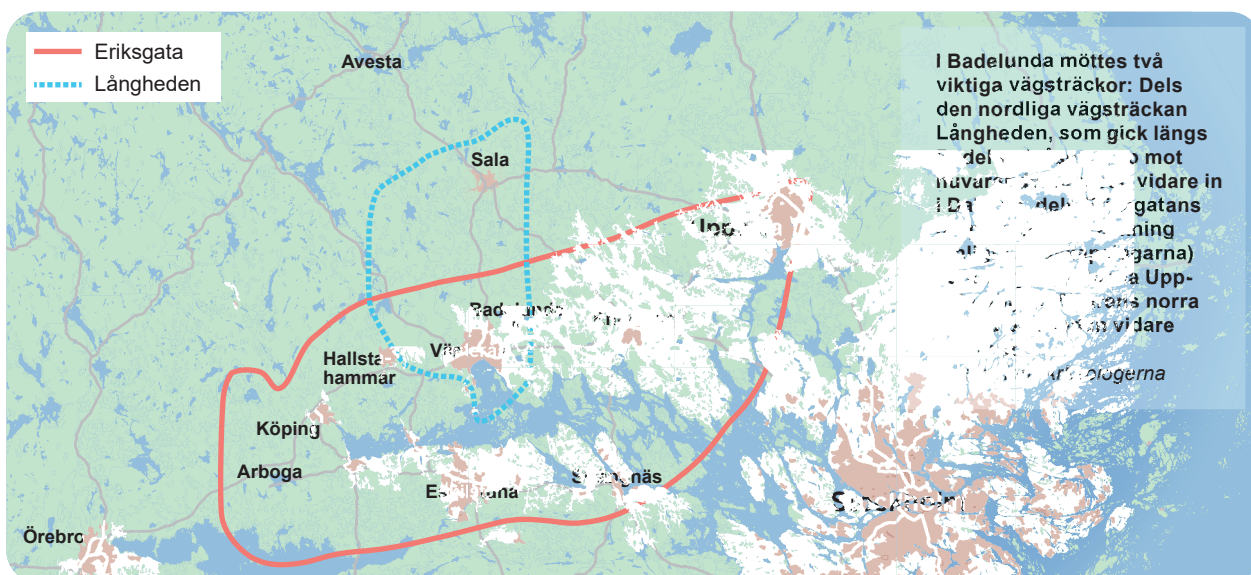
Vid korsvägen i Badelunda ligger den väldiga Anundshögen tillsammans med två imponerande skeppssättningar. Runtomkring finns ett stort gravfält. Hela området signalerar makt, auktoritet och äganderätt. En runsten, tillsammans med andra reststenar, kantar den gamla vägsträckan ner mot ett vadställe. På runstenen står det i översättning: Folkvid reste alla dessa stenar efter sin son Heden, Anunds broder. Vred högg runorna.

Forntid möter framtid.
Foto: Västerås museer

Senare års undersökningar har också visat att det har stått en rad med mycket grova stolpar, upp från vadstället och några hundra meter västerut. Stolpraden har antagligen varit en gräns mot det heliga området som kan ha fungerat som en kultplats och/eller tingsplats.

I forna tider skiljde man på vinter- och sommarvägar. Vintervägarna gick företrädesvis på sjöisar och andra frysta våtmarker. På sommaren var transporter med båt självklart mycket viktiga. På land valde man helst sträckor längs torra höglänta marker, som den långsträckta Badelundaåsen. Vid besvärliga vadställen och våtmarker kunde lokala stormän ha ordnat med spänger, vägbankar eller kavelbroar. De markerades ofta med

Här i Badelunda möttes två viktiga vägsträckor: den nordliga Långheden och den öst-väsliga Eriksgatan. Platsens betydelse markerades av den monumentala Anundshögen tillsammans med två imponerande skeppssättningar. Foto: Västerås museer

resta stenar, gärna ståtliga runstenar, som minne över släkten.

Lokala vägsträckor

Nästan alla gårdar och gravfält som undersöktes längs med E18 har legat på höjder, ganska nära varandra i ett tätbefolkat landskap. Troligen har också flera av gårdarna tillhört en större gemenskap, en struktur som började skapas redan under bronsåldern. Och givetvis har det funnits lokala vägsträckor och stigar

mellan gårdarna, vägar som sannolikt också ledde vidare till de större "riksvägarna".

Vägar vid gravar

Vid Rallsta påträffade arkeologerna lämningarna efter en stenröjd väg på baksidan av den vikingatida gården. Vägen har troligen löpt längs höjdryggen och intill kanten av gravfältet samt knutit samman gården med andra gårdar längre norr- och söderut.

Vid Hillsta undersöktes en grav från järnåldern. I ett stråk väster om graven hittades flera hästbroddar, vilket tyder på att det gått en väg här under större delen av järnåldern; en väg som sedan plöjdes över under 1900-talet. Troligen har vägen lett ner till ett vadställe över Vretabäcken.

Det är tydligt att gravar användes som markering av lokal makt och äganderätt längs vägar – precis på samma sätt som den pampiga Anundshögen berättade vilken ätt som bestämde vid Badelunda.

Läs mer

- Alla runristningar i Västmanland. Sveriges runkarta
- Stefan Brink, Forntida vägar. Om forntida vägar.pdf. 2000
- Mathias Bäck, Kristina Jonsson, Marta Lindeberg & Alexandra Sanmark, Arkeologisk forskningsundersökning av del av stolphålsrad inom gravfält Västerås 431:1/L2002:241. Rapport från Arkeologikonsult 2023:3519

En stenröjd vägsträcka i Rallsta där de vikingatida människorna färdades. Den löpte längs en stenhägnad på gårdens baksida och i vägen påträffades flera broddar för hästar. Foto: Arkeologerna

Järnet från skogarna i norr

Erika Räf, Arkeologerna

Järnets historia är tätt sammanlänkat med Västmanlands historia. Redan för 2700 år sedan framställdes järn i blästugnar på Röda jorden, nära Riddarhyttan. Under yngre järnålder låg det tätt med blästplatser i landskapets norra delar, upp mot Norberg, Sala och Dalarna.

Inte minst i skogstrakterna vid Långheden i Västerfärnebo har arkeologerna påträffat många blästplatser. Här går också den gamla vägsträckan längs Badelundaåsen, mellan Mälardalen och Dalarna.

Nätverk för "järnexport"

Västerfärnebo bör ha varit ett område med stora gårdar av liknande typ som återfinns i Mälardalen under yngre järnålder. Det har varit gårdar med en blandekonomi.

Förutom jordbruk och boskapsskötsel har järnhanteringen varit en viktig del av försörjningen. De många blästplatserna pekar också på att järnframställningen inte bara var för eget bruk. Det bör ha funnits ett inarbetat nätverk mellan lokala stormän, i första hand mellan Västerfärnebo (med sitt centrala läge) och de järnproducerande gårdarna längre upp i Dalarna. Järnet har sedan fraktats vidare till Mälardalen, på samma vägar som till exempel skinn och pälsverk har forslats.

Häljeby från ovan, inom ytan som berget inramade fanns gravar, en byggnad och spår av avfallsmaterial från metallhantverk.
Foto: Arkeologerna

De här groparna ser inte speciellt spektakulära ut, de innehöll dock mycket rester från järnframställning och smide.

Foto: Arkeologerna

Ämnesjärn från gravar i Sylta. Foto: Arkeologerna

Treudden i Långheden

Centralt i Långheden finns en treudd, en stenkonstruktion som i övrigt inte är känd från norra Västmanland. Däremot kan man hitta treuddar på gravfält längre ner i Mälardalen, till exempel på gravfältet i Rallsta. Treuddar innehåller i regel inga begravingar. Arkeologer har bland annat tolkat dem som markeringar av en helgad plats. En forskare, med fokus på äldre järnhantering i Västmanland, har föreslagit att det är en lokal storman i Långheden som har anlagt treudden. På så sätt kan han ha velat visat sin tillhörighet till de mäktiga ätterna i centralbygderna söderut.

Tecken på järnproduktion och handel med järn?

Vad som möjligen kan vara en blästugn hittades på gravfältet i Häljeby. Tre av de gravlagda från Sylta har också fått med sig vad som troligen är ämnesjärn (råämnen). Kanske var de personer som handlade med järnet norrifrån.

Läs mer

Ing-Marie Pettersson Jensen, Norberg och järnet. Bergsmännen och den medeltida industrialiseringen. Järnkontoets bergshistoriska skriftserie 46. 2012

Masugnen i Nya Lapphyttan, Norberg
vid SVTs inspelning av Historien om
Sverige.

Foto: Minea Funk, Norbergs kommun

Blästbruk och masugnsbruk

– två sätt att framställa järn

Erika Räf, Arkeologerna

Redan under senare delen av bronsåldern började man framställa järn i en blästugn i Sverige. De första masugnarna, som uppförs under 1100-talet hör ihop med brytningen av bergmalm. Medeltidens masugnar och gruvbrytning har kallats Sveriges första industrialisering, och lade grunden till Bergslagen med dess bruksbygd.

Under järnåldern framställdes järn i blästugnar. Råvaran var malm från myrar och sjöar liksom järnrik rödjord. Själva ugnen bestod av en överbyggnad, uppbyggd runt ett rör av lera. Ett lerklinat flätverk av grenar tjänade i regel som förstärkning av överbyggnaden.

I den nedre delen av ugnen fanns hål för de handdrivna bälgarna. Ugnen laddades ovanifrån med malm varvat med bränsle, i regel träkol. Järnet togs ut antingen genom den övre öppningen eller genom en öppning vid blästerhålet. Under

ugnen fanns vanligtvis en grop där slaggen, det vill säga avfallet kunde rinna ner.

Bergmalm i masugn

Blästbruket var en avancerad teknik som krävde stor kunskap och erfarenhet. Men från slutet 1100-talet och framåt kom masugntechniken att dominera. Det berodde främst på att masugnen var överlägsen vid produktion av järn från bergmalm. Masugnar och gruvdrift hör alltså ihop. En förutsättning för masugnen var också införandet av vattenhjulet,

som drev bälgarna med kraft från rinnande vatten.

Förenklat kan man säga blästbruket i regel producerar ett mjukt järn med låg kolhalt, som kan smidas direkt. Masugnsbruket ger ett järn med hög kolhalt som går att gjuta, men som måste bearbetas vidare för att bli smidbart.

En svensk uppfinning

Europas äldsta kända mulltimmerhytta (masugn) för att förädla gruvmalm, byggdes i Lapphyttan utanför Norberg. Den undersöktes i början 1980-talet och är daterad till slutet av 1100-talet. Sedan 1990-talet

finns en fullskalig rekonstruktion av Lapphyttan inne i Norberg samhälle. Det är inte enbart masugnen som byggts upp, utan hela miljön med hyttbacke, kolbodar med mera. Rekonstruktionen ingår i Ekomuseum Bergslagen och där har under ett antal år pågått experiment med att framställa järn på medeltida vis.

Numera är de flesta forskare överens om att den medeltida mulltimmerhyttan är en svensk uppfinning. Men det betyder inte att blästbruket försvinner. På många platser runt om i Sverige fortsätter blästbruket under flera århundraden, i Dalarna ända in på 1900-talet.

Läs mer

<https://ekomuseum.se/> Nya Lapphyttan, tillsammans med Röda jorden ingår i Ekomuseum Bergslagen. Det är ett nätverk av närmare 70 olika platser, alla på temat industrihistoria. Det sträcker sig från Grangårde Finnmark i Dalarna till Mälardalen i Västmanland.

Rekonstruerad blästugn.

Foto: Eva Hjærtner-Holder, Föreningen Järnet på Lapphyttan

Eddadikterna – sant eller sannolikt?

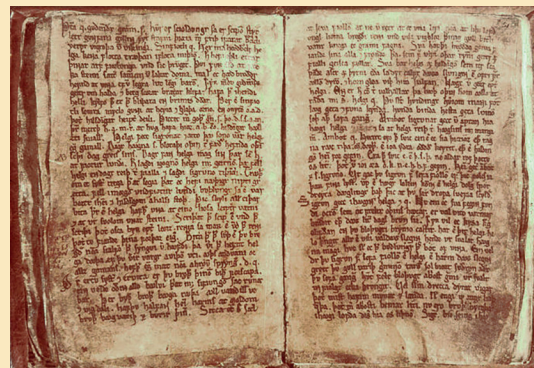
Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna

I flera artiklar i den här skriften finns citat hämtade från de så kallade Eddadikterna. Det är en samling fascinerande dikter om ett gäng hjältar och gudar varvat med en rad skrönor, mustiga och spännande berättelser och andra myter. Allt nertecknat på ett ålderdomligt språk. Äldre forskning menade att det rörde sig om muntliga berättelser som traderats från generation till generation alltifrån vikingatid eller kanske till och med från än äldre epoker. Om det stämmer så skulle berättelserna verkligen ge oss en helt fantastisk inblick i hur den vikingatida människan tänkte kring gudar, religion, myter och därmed berätta om religiösa föreställningar, innan kristendomen vunnit insteg.

Men det är dessvärre alltför fantastiskt för att vara sant. Modern

forskning ifrågasätter nämligen om Eddadikterna överhuvudtaget skildrar en förhistorisk verklighet. I stället hävdas att dikterna snarare är starkt påverkade av den tid då de skrevs ned, på 1200–1300-talen på Island, och således färgade av ett samhälle som var präglad av kristendomen. Detta eftersom man knappast kan återge något muntligt på exakt samma sätt under flera hundra år. Berättelsen förändras och påverkas av såväl den tid och den publik som den möter, som av berättarens bakgrund och livsåskådning.

Allt detta innebär att dikterna måste tas med en nypa salt och framför allt studeras tillsammans med andra källmaterial som exempelvis det arkeologiska, som utan omväg kommer direkt från vikingatiden.

Uppslag ur den berömda isländska handskriften Codex Regius, huvudkällan till dikterna om fornnordiska gudar och hjältar. Det är en samling om 45 bevarade pergamentblad som upptäcktes av en slump på en isländsk bondgård på 1600-talet. Handskriften är från omkring 1270-tal. Den förvaras nu på Árni Magnússon-institutet för isländska studier i Reykjavik, Island. Foto: https://snl.no/Codex_Regius

Läs mer

Den poetiska Eddan. Gudadikter och hjältedikter efter Codex Regius och andra handskrifter. Översättning av Lars Lönnroth. 2016

Den farliga kunskapen

Erika Räf, Arkeologerna

...Det fanns tre bröder...en hette Slagfinn, den andre Egil, den tredje Völund. De åkte skidor och jagade...Man gjorde så, att man skar av senorna i knävecken [på Völund] och satte honom på en holme ett stycke från land, som hette Sävarstad. Där smidde han allsköns dyrgripar åt konungen [Nidud]. Ingen tordes fara till honom utom konungen själv...".

Ur Völundskvädet, Poetiska Eddan

Vi vet inte om smederna på järnåldersgårdarna i trakten kring E18 var ofria trälar eller fria hantverkare. Kanske var smeden rentav gårdsägaren själv. En möjlighet är också att hen var en kringvandrande specialist. En vikingatida smed på Gotland var troligen det senare. Hen förlorade sin kista när båten kapsejsade i Mästermyr. Kistan hittades på 1900-talet och var fylld med verktyg för både smide och träarbete.

Den som framställde järn i blästugn, liksom smeden som tillverkade järnföremålen var omgärdade av olika övernaturliga föreställningar. Det måste ha varit något magiskt med en person som med hjälp av eld, kunde förvandla ett hårt råämne till ett användbart verktyg. I fornnordisk mytologi finns även ett samband mellan fruktbarhetskult och smide. Guden Tor framkallar åska och regn med sin hammare – till böndernas fromma. Blixt och åska motsvarar ju också gnistregnet och ljudet av hammaren mot städet.

Kraft och magi

I Eddadiktningen och annan tidig nordisk litteratur framställs den specialiserade hantverkaren som en farlig person, någon som står utanför samhället, både som skapare och som förstö-

rare. Smeden beskrivs i texterna som en icke-människa, en mytologisk gestalt i form av en dvärg eller en alv med hemliga och magiska kunskaper.

Mästersmeden Völund i Eddadikten Völundskvädet är alven och hamnskiftaren som med avskurna knäsenor hålls fången av kung Nidud, för att smida dyrbarheter åt honom. Völund hämnas genom mord och våldtäkt på Niduds familj, varefter han flyr i form av en fågel. Völundmyten kan på detta sätt kanske berätta om det känsliga beroendeförhållandet som fanns mellan specialisten och den styrande eliten under yngre järnålder. Båda behövde varandra och den bästa lösningen för båda parterna var att skapa en respektfull överenskommelse.

Trollkunniga smeder

Synen på smeden som en människa med alldeles speciella krafter har levt kvar in i historisk tid. I äldre tiders folktro kunde vissa smeder trolla. Från Bergslagens bruk omtalas till exempel flera trollkunniga smeder. Även i 1800-talets dalasocknar

Lima och Transtrand, där praktiskt taget alla var smeder, har det funnits personer vars skicklighet som smed gav dem rykte om att vara trollkarlar.

På Völundstenen, en bildsten från Ardre socken, Gotland skildras bland annat scener ur Völundskvädet. På stenens nedre del flyr smeden Völund i fågelhamn från kung Niduds smedja. Bakom smedjan ligger Niduds söner, halshuggna av Völund. Stenen finns idag på Historiska museet i Stockholm. Foto: Ola Myrin, Historiska museet/SHM (CC BY 4.0)

Mästermyrkistan med en del av de verktyg som låg i den. Troligen har kistan gått förlorad då en båt kapsejsade, eftersom Mästermyr var en sjö under vikingatiden. Fyndet finns på Historiska museet i Stockholm. Foto: Ola Myrin, Historiska museet/SHM (CC BY 4.0)

Läs mer

- Stig Björklund, Lima och Transtrand: ur två socknars historia. 1. Myrjärn och smide. 1982
- Johan Callmer, Wayland. An Essay on Craft Production in the Early and High Middle Ages in Scandinavia. I: Centrality–Regionality. The social structure of Southern Sweden during the Iron Age. Birgitta Hårdh, Lars Larsson (red.). Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. No 40. 2003
- Mia Englund & Eva Hjärthner-Holdar, Smeden – en aktör i järnhanteringsens långa kedja. I: at Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala. Lena Beronius Jörpeland m fl (red.). 2017
- Terje Gansum, Smide och förfädernas ben. I: Odens öga: mellan människor och makter i det förkristna Norden. 2006
- Julie Lund, Vikingetidens værktøjskister i landskab og mytologi. Fornvännen Vol. 101 (5). 2006
- Carl-Herman Tillhagen, Järnet och människan. Verklighet och vidskepelse. 1981
- Völundskvädet. Den poetiska Eddan. Översättning av Björn Collinder. 1964

Finklädd in i döden

Erika Räf, Arkeologerna

I regel återstår mycket litet av de dödas klädedräkter. Textilier och annat organiskt material, som

Rekonstruktionsteckning med man och kvinna i kläder och personlig utrustning.
Illustration: Mats Vänehem ©

pälsar och skinn, förstördes på gravbålet, och det som blev kvar var detaljer av metall, som spänner och söljor. Men ibland hittar man inte ens detta. En förklaring kan vara att många inte begravdes i sina kläder, utan i enkla svepningar. Under senare delen av vikingatiden återfinns emellertid nålhus, nycklar och pincetter i flera gravar. Troligen är det föremål som burits fastsatta i till exempel ett bälte.

Flera döda fick också med sig vackra pärluppsättningar, medan andra endast hade en enda glaspärla, oftast röd, blå eller grön. Kanske har de enstaka pärlorna fungerat som en sorts knapp på remmen till en läderpung, eller kanske som amuletter.

Pärluppsättning från Rallsta.
Foto: Arkeologerna

Pincett i kopparlegering från Sylta.
Foto: Arkeologerna

Den förhistoriska gården

Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna

Gården under järnålder omfattade både de levande och de döda på ett mycket påtagligt sätt. Gravarna låg intill platsen för bebyggelsen. På så sätt byggdes släktled och generationer in i gårdslandskapet.

Människorna som levde på järnåldergårdarna i Västmanland var inte kristna, utan de tillhörde en fornnordisk religion eller forn sed som man kallade sin religion under den här tiden. Redan under vikingatiden finns dock gravar på gravfälten som är påverkade av kristendomen som då uppenbarligen börjar få ett inflytande i samhället.

Människornas religionstillhörighet har påverkat gårdens utformning, men också hävd. Det finns en viktig aspekt av den förkristna, men också tidigkristna gården som är så självklar att den sällan lyfts fram. Det är att den omfattar gravar och gravplatser. Detta är verkligen något som särskiljer denna gård från en gård där de döda gravlagts på kyrkogården under kristen tid.

Just detta att familjens, släktens och ättens gravar låg inom gårdsterritoriet är centralt för att förstå gården under järnåldern. Följdriktigt har även en avsaknad av gravar något väsentligt att säga om gården och de som både levte och dött där. Om graven var en markering av den hävdvunna rätten till gården, så skulle frånvaron av gravar vara ett tecken på att en sådan rätt saknades. En sådan gård skulle kunna brukas av ofria, vilka inte

hade vare sig rätt eller skäl att markera denna typ av besittningsrätt.

När gravsättningarna i stället kom att ske på sockenkyrkans gravplats innebar det ett omvälvande brott på många plan. Det rumsliga sambandet mellan den döde och gården bröts, vilket också medförde ett brott i släktleden som begravts på ättebacken. I förlängningen betydde förändringen sannolikt också ett brott mot rådande föreställningar kring förfädernas och gravens roll i hävden av den fäderneärvda jorden. Det var början på något nytt som i stort sett saknade förankring i det förkristna, men också tidigkristna förflutna. Den förhistoriska gården som företeelse, det vill säga omfattande såväl bebyggelse som gravar i ett nära rumsligt sammanhang, gick därmed så att säga i graven.

Läs mer

Dagfinn Skre, Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr. Acta Humaniora nr. 32. 1998

Att synas eller att inte synas

Anton Seiler, Arkeologerna

Ströbohög i Köping och Anundshög utanför Västerås är monumentala gravar från yngre järnålder, så kallade storhögar. De avspeglar tydliga maktanspråk och människorna som ligger begravda där var garanterat höjdare i det dåtida samhället.

Stensättningarna som nu blev undersökta utmed E18 var däremot små och låga. Där ville man uppenbarligen inte bygga minnesmärken som skulle ses på långt avstånd. Att gravplat-

serna skulle inkorporeras i det omgivande landskapet verkar ha varit viktigare, diskret landskapsgestaltning à la järnålder.

Ofta finns ett direkt samband mellan gravarnas storlek och de begravdas sociala ställning. Små gravar som vi undersökte innehöll dock kvarlevor efter välbärgade människor. En kvinna som vilade i en liten stensättning i Häljeby var till exempel begravd med en mycket vacker och säkert ganska dyrbar smyksesuppsättning.

Gravfältet i Häljeby ligger på kullens högsta del, inramat av berghällar. Naturen hade skapat en naturlig och tydlig avgränsning.
Foto: Arkeologerna

Evig vila under jord och sten

Anton Seiler, Arkeologerna

Mälarlandskapen, och Västmanland förstås, är tämligen unika i ett europeiskt perspektiv. På väldigt få andra platser kan man fortfarande se så många forntida gravfält lite här och var i landskapet, tidsdokument som bland annat avslöjar var gårdsinvånarna fick sin sista vila en gång i tiden. Men hur var gravarna byggda egentligen? Här får du en ledtråd, jord... och sten...

En stor del av de arkeologiska lämningarna som berördes utmed E18 var gravar från yngre järnålder. Om man räknar alla som arkeologerna undersökte, både nu på 2020-talet och på 1960-talet, handlar det om totalt nästan 200 gravar. Det är väldigt många, vilket ger goda möjligheter att studera begravningstraditioner under den aktuella perioden.

Något förenklat fanns två olika typer av gravar. De flesta var stensättningar, det vill säga stenar som hade samlats ihop till välavgränsade och låga packningar. Några gravar var istället gravhögar, där den övre delen var skålformad och bestod av en jordmantel över ett röse av sten.

Nyfiken på gravbyggarnas arbete för mer än 1000 år sedan?

Fortsätt läsa så får du veta mer.

Sten i mängder...

Stommen i de allra flesta stensättningar var stenar. Sten är som bekant otympligt att hantera, och risken för att klämma fingrar eller knäcka ryggen är ständigt närvarande. Det är därför helt förståeligt att gravbyggarna föredrog sådana som fanns i närområdet och som man lätt kunde bära i famnen, eller rulla framför sig. Men i vissa fall siktade man högre och använde stenar som vägde över hundra kilo. Antagligen blev dragdjur involverade,

trogna tjänare i form av hästar och oxar som i långsamt tempo bidrog till att underlätta arbetet för de sörjande. För den sifferintresserade läsarkretsen kan nämnas att vissa gravar innehöll upp till 30 ton sten.

Stenarna användes oftast så som naturen hade format dem, men i både Sylta och Viby/Norrtna kunde arkeologerna även notera att många stenar var spräckta. Detta har troligen skapats genom tillmakning, vilket innebär att stenarna hettades upp för att sedan spricka i bitar. Syftet verkar ha varit att skapa fina plana sidor, som kunde exponeras i gravarnas ytterkanter eller placeras ovanpå begravningarna. Överst på några gravar fanns även mattor av små skärviga stenar som skapade en taggig yta.

Hantering av all sten – från att bända loss den från backen, transporten, den eventuella bearbetningen och slutligen placeringen i prydliga formationer – måste ha varit ett tungt och långsamt arbete. Det visar tydligt att järnåldersmän-

niskorna inte var rädda för att kavla upp ärmarna, mitt i sorgarbetet.

... och jord i kubik

Vid sidan av sten var jord det viktigaste byggnadsmaterialet i gravar. Ibland täckte man stensättningarnas översta del med jord, men det är framförallt i gravhögarnas jordmantlar som stora mängder användes. Med några fiffiga matematiska formler kan man beräkna att de två stora gravhögarna i Viby/Norrtuna var cirka 35 respektive 65 kubikmeter stora. Detta motsvarar ett mycket mödosamt arbete, om man antar att jorden bars på plats i korgar eller ämbar. Gravbyggarna var uppenbarligen mycket strävsamma och målmedvetna.

I gravarnas mantlar fanns små eldpåverkade stenar, träkol och några obrända ben, det vill säga fynd som man brukar hitta på boplatser. Det är troligt att jorden hämtades från en plats alldeles i närheten, en gård där människor fortfarande levde, eller en annan som var övergiven. Andra delar av jorden verkade snarare vara helt opåverkad lera. Den måste ha kommit från en täkt i närområdet, kanske var det jord som skottats upp när man grävde en brunn.

Att bygga gravar var omgivet av mycket symbolik och det är fullt möjligt att jorden som ingick i gravar var vald med mycket stor omsorg. Det kan ha handlat om att göra en tydlig koppling mellan den begravda individen och gården där hen hade spenderat sitt liv. Med andra ord kanske man ville skapa en symbolisk boning för livet efter detta, där inslag från jordelivet och delar från det älskade hemmet fick följa med.

Från andra undersökningar känner man till att även åkerjord kunde användas i gravhögarnas mantlar, ett byggnadsmaterial som verkar ha fraktats flera hundra meter. Beräkningar visar också att flera hektar jordbruksmark fick torvas av när de riktigt stora gravhögarna skulle byggas. Byggandet av vissa gravar har alltså varit en riktigt stor ekonomisk investering, som på kort sikt måste ha påverkat agrarverksamheten för lokalsamhället.

Skolexempel på en grav från yngre järnålder, här från Sylta, med en så kallad kantkedja av större stenar utmed den yttre kanten. Notera att de andra gravarna i bakgrunden inte har en lika prydlig avgränsning. Foto: Arkeologerna

En av de stora gravhögarna i Viby/Norrtuna, när jordmanteln tagits bort med undantag för ett par remsor. Den använda jorden hade troligen hämtats från en närliggande boplatz och från lermarker. Gravgömmen låg under stenhögen i bildens övre vänstra hörn. Foto: Arkeologerna

En gles stenrad löpte utmed delar av sluttningen i Sylta. Den var synlig för människorna som färdades på en väg nedanför och måste ha påmint att kullen var helgad åt de döda. Foto: Arkeologerna

Standard och mångfald

Det finns en del återkommande drag i hur gravarna blev byggda. Den runda formen dominerade, även om vissa gravar kunde vara tre- eller firsidiga. Ofta markerade man också de yttre kanterna med något större stenar, det som kallas för en kantkedja.

Men bland den tydliga standardiseringen kan man även notera att många gravar hade speciella särdrag. Det kan handla om att vissa var byggda med större omsorg än andra, eller att stenar med avvikande utseende var placerade i gravarnas mitt. Centralt i en stensättning från Sylta stod till exempel en smal och spetsig sten, omgiven av en stenkrets. Sådana konstruktionsdetaljer kallas för resta stenar och har en tydlig koppling till gravar där män blev begravda, vilket också var fallet i Sylta. I kvinnogravar kan man däremot hitta mer rundade stenar, så kallade gravklot, antagligen symboler för fertilitet.

När man studerar gravarna på detaljnivå kan man alltså se att alla hade sina speciella särdrag, även om grundprincipen var densamma. Variationen har troligen olika orsaker. Det kan handla om vilket byggnadsmaterial som fanns att tillgå, om traditioner inom en viss familj eller att man med vissa konstruktionsdetaljer ville avspiegla den begravdas identitet.

Vacker och rätt så exklusiv smyckesuppsättning från en grav vid Häljeby. I denna ingick ett ryggknappspänne med inläggningar av granater, två likarmade spännen, en dräktnål och ett halsband. Vid det sistnämnda har runda och fiskstjärtformade hängen funnits, samt minst tio pärlor varav de flesta var smälta av hettan på brandbålet. Foto: Arkeologerna

Läs mer

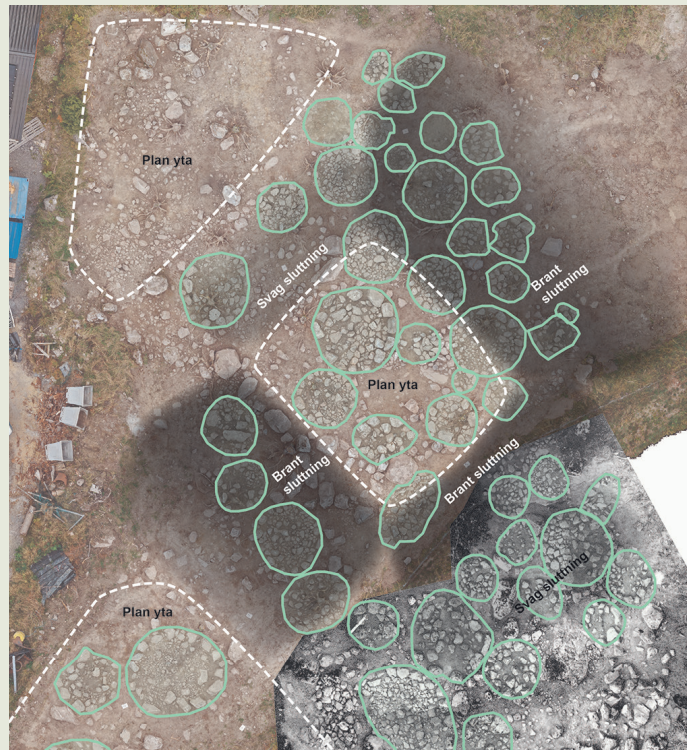
- Bo Petré, Lovö Archaeological Reports and Studies (LARS), nr 1-11. Stockholms universitet.
- Jhonny Therus, Den yngre järnålderns gravskick i Uppland. Framväxten av den arkeologiska bilden och en materialitet i förändring. AUN 50. 2019

Öppna platser

Anton Seiler, Arkeologerna

Under yngre järnålder låg de flesta gravfält på höjder och sluttningar, tydliga landmärken i landskapet. Det fanns inga behov av att skapa fysiska gränser för att särskilja gravar från de omgivande markerna, och gravplatserna var öppna ytor. Där kunde människor ha tillträde utan hinder, och boskap och vilda djur kunde beta fritt.

Korta och glest lagda stenrader fanns dock inom gravfältet i Sylta. Några skilde tre gravar från de övriga, och skapade som en liten enklav. Kanske ville man markera platsen där en specifik familj hade begravts. En annan stenrad löpte utmed sluttningen, med en väg med mycket gamla anor nedanför. Det var ett sätt att visualisera gravfältets yttre kant för förbipasserande, en påminnelse om att det fanns en gränsdragning mellan de levandes och de dödas sfär.

Syltagravfältet: Syltagravfältet låg på en kulle, med de äldsta gravarna från slutet av 800-talet på toppen. Sluttningarna och de plana ytorna nedanför blev använda för begravingar därefter, fram till 1100-talet. Foto och illustration: Arkeologerna

Livsfarligt att vara liten

Erika Räf, Arkeologerna

Att vara barn under förhistorien var livsfarligt. Chansen att överleva till vuxen ålder var inte stor. Sjukdomar och olyckshändelser som vi idag tycker är banala, skördade många offer bland de små barnen.

Barnadödligheten under förhistorien var mycket hög. Det vet vi både genom jämförelser med yngre skriftliga källor och genom att analysera undersökta barngravar från förhistorien. Barnen drabbades av olycksfall, infektioner och sjukdomar. De virus och bakterier som vi idag bekämpar relativt lätt med vacciner och antibiotika, kunde vara direkt dödliga.

Var ligger barnen begravda?

Men var och hur begravdes de barn som inte överlevde? Trots att gravfälten i Rallsta och Sylta innehöll en stor mängd gravar, identifierades mycket få barn. Av Rallstas cirka sjuttio gravar kunde osteologerna konstatera barn i bara sju av dem. Två bedömdes vara spädbarn. I Sylta identifierades fyra barn i drygt femtio gravar; inga av dem var spädbarn.

Samma fenomen gäller för många andra gravfält från järnåldern. En sannolik förklaring är att de sköra benen från småbarn har försvunnit helt under århundrandena, kanske redan i samtiden. En grav för ett litet barn kanske enbart täcktes över med jord eller mindre sten. Graven blev därför ganska snabbt anonym och platsen kunde användas för en ny gravläggning.

Barngrav på gravfältet i Sylta. Foto: Arkeologerna

"Birkafliskan" var ett av alla barn under förhistorien som inte fick växa upp. När hon begravdes vid muren utanför borgen på Birka för över tusen år sedan, var hon sex eller sju år gammal. Hennes ansikte är en rekonstruktion utifrån skelettlämningarna, gjord av Oscar Nilsson 2011. Foto: Historiska museet/SHM (CC BY)

Rika gravgåvor

De barngravar som ändå har undersökts visar att de döda små har fått samma behandling och gravgåvor som de vuxna. Ett barn i Sylta hade fått en riktigt påkostad begravning. Bland annat hade en häst, en katt och kanske också en tupp fått följa med det döda barnet på resan till dödsriket. Tillsammans med bland annat fragment av silverföremål, liksom en yxa och en borrar pekar det på att det döda barnet hörde till traktens elit.

I en annan grav från Sylta återfanns de kremerade benen efter ett barn i småbarnsåldern. En länk av stenar hade byggts mellan barngraven och en samtida vuxengrav. Ytterligare en grav innehöll både en vuxen man och ett äldre barn. Kanske är det en förälder och ett barn som fått sin sista vila tillsammans.

En liten armring

Vid 1960-talets undersökningar av Rallsta påträffades en välbyggd stenkista, som bland annat innehöll okremerade skelettresten och barntänder, samt en liten armring, som passade en mycket smal arm. Här fick ett barn sin sista vila i Rallsta för ungefär 1300 år sedan.

Under stenpackningen fanns en kammare av stenhällar som innehöll ben av ett barn som fått med sig en armring i brons i graven. Foto: Västmanlands läns museum

Armringen i brons efter konservering.
Foto: Arkeologerna

Läs mer

- Caroline Arcini Ahlström, *The Viking Age: a time of many faces*. 2018
- Fredrik Fahlander (red.), *Spåren av de små – arkeologiska perspektiv på barn och ungdom*. *Stockholm studies in archaeology* 54. 2011
- Epilog: Lekar. I: Neil Price, *Ask och Emblas barn. Vikingarnas historia*. 2024

Vilka roller hade djuren i livet efter detta?

Erika Räf, Arkeologerna

**Upp steg Odin, åldrig gaut,
Och på Sleipner sadel lade;
Så red han ner till Nifelhel,
mötte en hund, som från Hel var kommen.
Den var blodig om bröstet framtill
Och gnydde länge mot galdrars fader;
Fram red Odin, fältvägen dönande
han kom till Hels höga boning**

Ur Balders drömmar, Den poetiska Eddan

De avlidna som begravdes längs med nuvarande E18, var ofta inte ensamma. När osteologerna analyserade de brända benfragmenten från kremeringen hittade de också rester efter en stor mängd djur. Bland de brända resterna återfinns hundar, hästar och katter, samt kor, grisar och får eller getter. Även fåglar, bland annat tamhöns och rovfåglar, har identifierats.

Det här var inte oväntat. Att offra husdjur vid begravningsceremonierna var brukligt under yngre järnålder. Oftast rör det sig om hundar, men hästar är också vanliga. I Sylta var det till och med så många som sjuttio

procent av de begravda som fick med sig en häst, under den senare delen av vikingatiden.

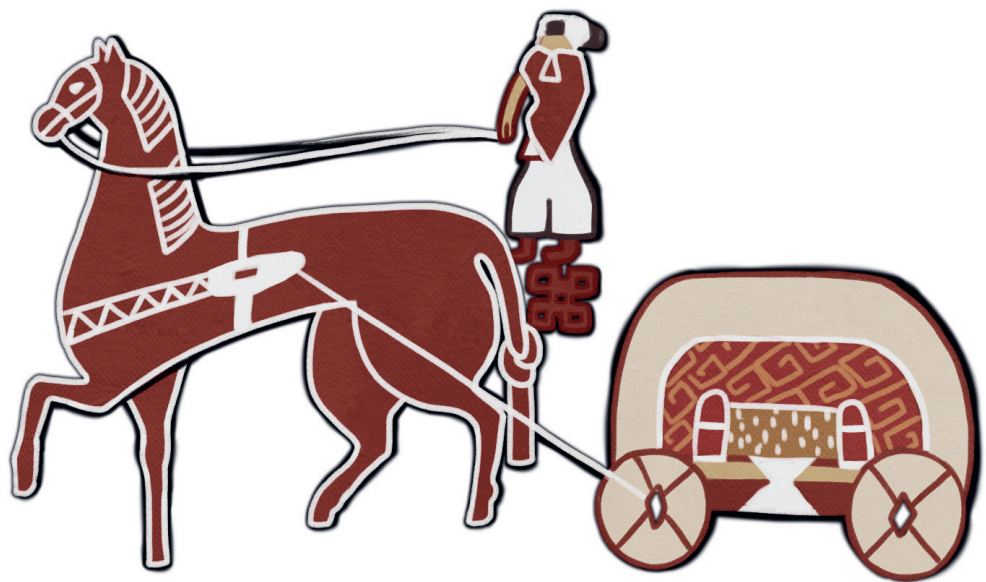
Trots att benen var kremerade och krossade kunde osteologerna ändå utläsa en hel del från fragmenten. Hästar och hundar har lagts på bålet i ett stycke, medan de påträffade benen från ko-, gris- och får visar att det rört sig om köttstycken, det vill säga mat till den döde.

Djurens roller

Järnålderns människor hade sannolikt en mycket jordnära syn på djuren som delade deras hushåll. Hästarna var rid- och dragdjur, men också köttdjur, tillsammans med kor, grisar och får. Hundarna var väktare, vallare och jaktkamrater. Katterna höll rent från möss och andra skadedjur – men bidrog säkert också till sängvärmern på vintern. Liksom till kattpäls i klädedräkten!

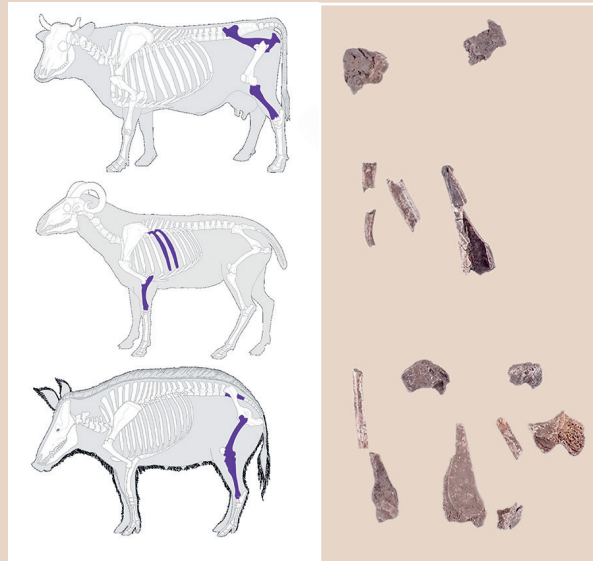
Vid ett dödsfall av en människa fick dock djuren andra uppgifter som handlade om att den döde skulle förberedas för den långa resan till dödsriket. Exakt vad djuren har betytt i ritualerna vid gravbålet och vid gravläggningarna kan vi självklart inte säga. Men troligtvis fick de djur som offrades, spela rollerna av mytiska varelser som på olika sätt skulle hjälpa de döda vidare.

Detalj från en rekonstruerad bonad, Osebergsskeppet. Den hästdragna vagnen kan vara en del av en scen från själva gravföljet.
Illustration: Hedvig Räf

Hästutrustning grävs fram i Sylta. Både bitt och sporrar syns i den sotiga jorden. Foto: Arkeologerna

Exempel på ben från djur som var vanliga på både gården och i gravar. Illustration: Arkeologerna

Den dödes ritt

Hästen bör ha varit särskild viktig. Kremeringen av den döda kroppen på ett likbål kan ses som en övergångsrit. Den avlidne befrias från den fysiska kroppen och därmed från de levandes värld för att kunna färdas till de dödas rike, Hel. Men resan dit är mödosam och mycket farofyllt. Hästen blir då den trogna kamraten som får bära den döde

En liten kattfigurin i bärnsten från den vikingatida handelsplatsen Birka. Möjligen kan figurinen förknippas med gudinnan Freja. Enligt Snorre Sturlasson ska hennes vagn ha dragits av katter. Foto: Ola Myrin, Historiska museet/SHM (CC BY)

genom alla faror; på samma sätt som Sleipner bär Odin ner till Nifelhel. Om det var en kvinna som kremerats med hästar, kanske hon färdades i en vagn till dödsriket. På en rekonstruerad bonad från det norska Osebergsskeppet från 800-talet syns hästdragna vagnar, troligen en scen från själva gravföljet. De två döda kvinnorna i Osebergsskeppet har också fått med sig en mycket rikt utsmyckad vagn, på vars bakstykke en mängd katter har karvats ut.

Frejas katter

Ben från katt har påträffats tillsammans med gravlagda av alla åldrar och kön, längs nuvarande E18. Ändå förknippas katten främst med kvinnor och trolldom i äldre folketro, liksom i den isländska diktningen från tidig medeltid. Möjligen har det sitt ursprung i att katten förknippas med gården – en domän som husfrun också styrde över. Enligt Snorre Sturlasson drogs gudinnan Frejas vagn av två katter. Och ur hennes namn härleds också själva begreppet

husfru. Freja var både dödsgudinna och fruktbarhetens gudinna, och som sådan regerade hon över död och liv, förgängelse och återfödelse. Måhända har katterna, i rollen som Frejas djur, representerat en förhoppning hos de levande om att få återse sina döda en gång.

Ett silversmycke från ett gravröse i Aska, Östergötland. Smycket föreställer förmodligen gudinnan Freja med sin halsprydnad Brisingamen. Foto: Ola Myrin, Historiska museet/SHM (CC BY)

Hunden som Helhund

Hundar av alla storlekar har fått följa med på kremeringsbålet. De stora hundarna påträffades enbart hos vuxna. Kanske var de främst jakt- eller kamphundar, och därmed inget för barn eller tonåringar. De små hundarna var få, men en äldre kvinna hade faktiskt fått med sig en mycket liten knähund i graven.

Kanske fick hundarna representera "Helhunden" som dödades i ritualer inför kremeringen. Eller så fick hunden vara den sista ledsagaren och hjälparen på vägen till Hel. Visst var det bra att ha en stor, stark hund med sig när man till slut mötte det vildsinta och våldsamma vidundret vid ingången till dödsriket. Hundarna kan också vara menade som väktare av den fysiska graven, där en dimension av den döde fortfarande "levde kvar".

Tuppen väcker de döda

Osteologerna har också identifierat ben från höns bland de kremerade resterna. Höns – särskilt tuppen – är en kraftfull symbol för återfödelse. I Völvans spådom (som skrevs ner på 1200-talet) beskrivs hur vid Ragnarök, det vill säga världens undergång, den röda tuppen Fjalarr gal över de döda i gravhögarna, tuppen Gullinkambi över krigarna i Valhall och en sotröd hane över de döda i Hel.

Vi vet inte säkert vilka döda längs med E18 som har fått med sig tuppen i graven. Totalt påträffades ben som med säkerhet var från höns i 25 gravar. Men bara i tre fall har osteologerna lyckats identifiera just tupp genom bevarade sporrar. Rent generellt kan sägas att fågeln som symbol för pånyttfödelse är urgammal och spridd över stora delar av världen. Vi behöver bara tänka på fågel Fenix som återföds ur askan.

Tuppen är en kraftfull symbol för återfödelse. Vid Ragnarök, det vill säga världens undergång, väcks de döda av tupp. Illustration: Hedvig Räf

Ristning av ryttare med stora hundar avbildade i stenens nederkant. Stenen med ristningen, som har en svårtydd runinskrift, stod ursprungligen i Möjbro, Uppland. Idag finns stenen på Historiska museet.
Foto: Historiska museet/SHM (CC BY)

Läs mer

- Balders drömmar, Den poetiska Eddan. Översättning av Björn Collinder. 1964
- Andreas Nordberg, Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion. 2003
- Neil Price, Ask och Emblas barn. Vikingarnas historia. 2024
- Mer om kattens kulturhistoria kan man läsa i Fataburen 1986, digitalt : diva-portal.org/smash/get/diva2:1304088/FULLTEXT01.pdf

Redo för den sista färden

Erika Räf, Arkeologerna

Det vanligaste föremålet i gravarna var keramikkärl av olika slag. Ofta har krukorna fungerat som urnor för ett urval av de kremerade benen. Ibland har flera krukor följt med den döda – kanske fyllda med mat eller dryck. Mindre kistor och skrin av trä är också vanliga i gravarna, särskilt under yngre järnålder. Idag återstår oftast bara metallbeslagen och spikarna. Vid samma tid fick de döda också ofta med sig knivar, liksom brynen för att kunna slipa dem. Även föremål att göra upp eld med, som eldstål och eldslagningsflinta, hittas i gravarna.

Keramikkärl och eldstål i gravar från Rallsta och Sylta. Foto: Arkeologerna och Västmanlands läns museum

Bryne av skiffer från en grav i Sylta. Foto: Arkeologerna

Osteologi

Erika Räf, Arkeologerna

Osteologi betyder läran om ben. En osteolog kan avgöra om ben från arkeologiska undersökningar kommer från människa eller djur, och i så fall från vilken art och vilken kroppsdel det rör sig om.

I många fall kan osteologen också avgöra åldern på djuret eller människan, storlek samt det biologiska könet. Benen kan också vittna om skador och sjukdomar.

Brända ben från en grav i Rallsta, med den största mängden till vänster som inte gick att identifiera på grund av fragmenteringsgraden.

Till höger ovanifrån: Ben från människa, katt, svin, björnklor samt ben från hund och häst. Foto: Arkeologerna

Sax från gravfältet i Sylta. Den hade placerats ovanpå i begravningslagret med öppna skär, i form av ett kors. Foto före konservering. Foto: Arkeologerna

Att skapa en anfader

Erika Räf, Arkeologerna

Under järnåldern bildade gårdens levande och döda invånare en enda gemenskap. Anfäderna på gravfältet intill gården var en garant för ättens fortlevnad. Men med kristendomen kom nya normer och värderingar. Det måste ha varit ett stort steg att lägga de döda på kyrkogården, istället för att begrava dem hemma på gårdens gravfält.

När ett gravfält anlades var det bara vissa betydelsefulla avlidna inom ätten som fick rollen som förfader eller förmoder. Dessa personer blev fundamentet, både till rätten till gårdens marker och som beskyddare av kommande släkten. Troligen var de också föremål för någon form av tillbedjan, vilket kan ha innefattat både offer och böner för gårdens och släktens välgång.

Att skapa en anfader

Gravfältet i Sylta berättar en historia, som både visar hur en anfader skapas – och hur kontinuiteten fortsatte långt in i medeltiden, trots den nya religionens påbud om begravning på kyrkogården.

I Sylta undersöktes ett gravfält som hade brukats från 800-talet fram till och med det sena 1100-talet e.v.t.

(efter vår tideräkning). Den äldsta graven som anläggs under sent 800-tal är sannolikt en så kallad grundargrav. Med denna gravläggning markerar de efterlevande att här ligger anfadern till vår ätt och vår gård och till vår rätt till marken i Sylta.

Rika gravgåvor

Grundargraven i Sylta var störst och centralt placerad på en höjd. Runt omkring den växte gravfältet fram under de kommande århundradena. Den vuxna person som efter kremeringen fick sin sista vila här, hade fått med sig en rik uppsättning av personliga ägodelar som spelpjäser och vapen i form av en pilspets liksom två pärlor, kniv och bryne. Inte mindre än två hästar med utrustning, hade också fått följa med på gravbålet, tillsammans med

Saxen från gravfältet i Sylta.
Foto efter konservering.
Foto: Arkeologerna

en hund, och kanske också en tupp. Gris- och fårkött liksom olika former av spannmål skulle mätta den döde i nästa liv.

Länkar mellan döda

Graven omgavs av samtida gravar, men även betydligt yngre gravar från 1000-talet. För att verkligen göra tydligt att gravarna hörde ihop, hade de efterlevande byggt en stenrad – en gravlänk – från de yngre gravarna till centralgraven där förfadern låg. På så sätt markerades ett band till en individ som levde kvar i det kollektiva minnet, en människa som kan ha uppfattats som särskilt betydelsefull för släkten. Den avlidna i grundargraven var förmodligen också föremål för kult.

Forn sed och kristendom

Västerås stift är ett av de äldsta i Sverige; den nuvarande Västerås domkyrka invigdes år 1271 men föregicks troligen av en äldre kyrkobyggnad.

Kristendomens genomslag i Västmanland brukar dateras till 1100-talet. Nu har emellertid helt nya rön från en undersökning i Äs, en dryg mil norr om Västerås, visat att kristendomen fanns betydligt tidigare i Västmanland. Här undersökte arkeologer från Stiftelsen Kulturmiljövård åren 2023–2024 en kyrkogård med cirka 780 gravar som legat runt en kyrka i trä. Gravläggningarna har preliminärt skett från mitten på 1000-talet och fram till början/mitten på 1300-talet. Könsuppdelningen på kyrkogården följer medeltida normer där kvinnor är begravda norr om kyrkan, medan män ligger söder därom. Flertalet barngravar ligger nära kyrkan. Gravarna innehåller enligt kristen sed sparsamt med föremål. Det kan bland annat vara nålar som hållit ihop svepningen, mynt, soljor, ringspännen, glaspärlor (halsband), ett par kammar och knivar. Kistspikar visar att man gravlagts i träkistor.

Omställningen från de äldre sederna till kristendomens föreskrifter var självklart en långsam process,

Mynthänge påträffat i en grav från 1000-talet e.v.t. (efter vår tideräkning) i Sylta. Foto: Acta KonserveringsCentrum AB, digital bearbetning Ylva Öd, Numismatiska forskningsgruppen, Stockholms universitet

vilket också avspeglas på gravfältet i Sylta. Trots att Syltaborna helt klart var bekanta med kristendomen, kremerades och begravdes sju personer här enligt den gamla seden ännu på 1100-talet. Då hade kyrkan och kyrkogården i Äs redan varit i bruk i närmare hundra år.

Inga offrade djur

Fyra av de gravlagda i Sylta var äldre vuxna, medan två bara kunde bedömas till vuxna personer. En av gravarna innehöll ett litet barn.

Dessa gravläggningar visar att kristna seder ändå hade börjat slå rot. Religionerna smälter samman i de

Pågående undersökning av den senvikingatida/ tidigmedeltida kyrkogården vid Äs.

Foto: Stiftelsen Kulturmiljövård

Yngsta Syltagravarna. Några föremål i gravarna kan tolkas som kristna symboler; ett mynthänge med ett kors liksom en upprättstående sax som bildade ett kors. De sista sju som begravdes i Sylta har heller inte fått samma storslagna gåvor på sina gravbål som de tidigare generationerna. Inga offrade hästar, hundar eller andra djur har fått följa med de döda. Gravgåvorna bestod bara av någon enkel pärla eller annan personlig ägodel.

Brutna länkar

När den rumsliga kopplingen mellan gården och gravfälten försvann i samband med att de döda begravdes på kyrkogården vid kyrkan, försvann också kontinuiteten mellan de levande och de döda anfäderna. Den byttes så småningom ut av den kristna gemenskapen i församlingen. Bygdens kyrka helgades kanske åt ett lokalt helgon, som nu fick bli kultens och bönen medelpunkt.

S:t David av Munktorp

Sankt David av Munktorp, också kallad Västmanlands apostel, är ett helgon som alltid dyker upp i berättelserna om kristendomens införande i landskapet. Det är tveksamt om han har varit en verklig person. Möjligen levde han under slutet av 1000-talet, då han ska ha missionerat i mälardalens landskap. Under senare delen av medeltiden vördades han emellertid som helgon, och Västerås domkyrka helgades åt honom (tillsammans med jungfru Maria och Johannes döparen), liksom kyrkorna i Tensta (Uppland) och Munktorp (Västmanland). I den senare kyrkan ska också hans grav ha funnits liksom en närbelägen källa, där han ska ha förrättat dop. År 1463 begärde biskop Birger Månsson att hans ben skulle flyttas till Västerås domkyrka. Det var viktigt för domkyrkan att ha lokala helgonrelikier, och enligt 1500-talskällor ska ett

På Västerås domkyrkas västportal återfinns Johannes döparen (t v) och Sankt David av Munktorp. Relieferna höggs in i början av 1500-talet, före reformationen, och tillskrivs den så kallade Västeråsmästaren Henrik Stenhuggare. Foto: Västerås domkyrkoförsamling, Svenska kyrkan

kranium och en arm från honom ha funnits där. Man kan med viss rätt säga att den kristna kyrkan i Västmanland, genom dyrkan av S:t David, skapade en ny sorts förfader, där helgonet blev dess grundare och överhuvud.

Grundargraven i Sylta, i bildens mitt. Den var den äldsta gravan på gravfältet och även den högst belägna. Foto: Arkeologerna

Läs mer

- Ann-Mari Hållans Stenholm, Fornminnen. Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen. Vagar till Midgård. 2012
- På Stiftelsen Kulturmiljövårds hemsida kan man läsa om undersökningen i Äs. kmmd.se/projekt/as
- Arkeologi & Historia – podden som gräver i vårt kulturlandskap. <https://lenakonig111.podbean.com/e/148-den-okanda-kyrkogarden-i-as-vad-berattar-benen/>

Hus och hem

Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna

Undersökningarna längs E18 kan berätta en hel del om hur gårdarna med hus och gårdstun såg ut under järnåldern. På våra breddgrader behövde människorna välbyggda hus med eldstäder för att hålla värmen när nordan ven kring husknuten.

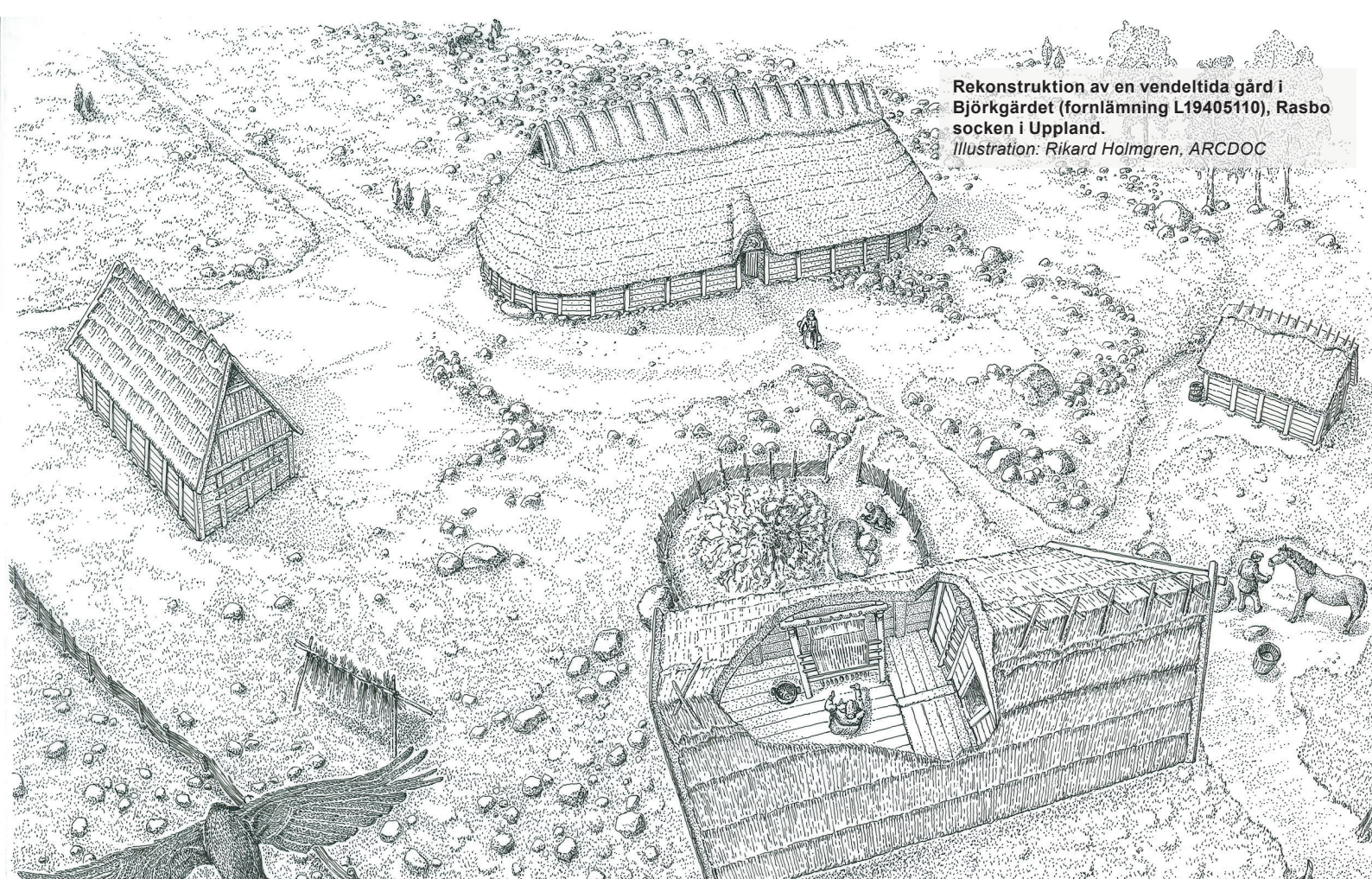
På de flesta platser där undersökningar gjorts längs E18 finns spår efter gårdar: Rallsta, Sörstafors, Viby/Norrtuna, Häljesta och Häljeby. Det handlar om bebyggelse, men också om matlagning eller andra gårdsanknutna aktiviteter. I Rallsta och Viby/Norrtuna tycks man ha bott länge, ända från yngre bronsålder och fram till senare delen av järnåldern.

Gårdens alla hus

Gårdarna såg ut på olika sätt under olika tider av järnåldern. Under perioden bronsålder till förromersk järnålder bestod de främst av ett så kallat flerfunktionellt långhus. Det var ett långt hus som var indelat i olika avdelningar för olika ändamål. Huset hyste såväl människor som djur, men också förråd och andra funktioner. Från senare delen av

äldre järnålder tillkommer ofta ett mindre uthus till långhuset.

Från Sörstafors finns en gård från det här äldre skedet och hela fem byggnader har undersökts. Två av dessa tolkades som ekonomibyggnader och tre som boningshus. Utgångspunkten för tolkningen av husens funktion var att det i boningshusen hittades eldstäder medan inga sådana fanns i ekonomi-

Rekonstruktion av en vendeltida gård i Björkgärdet (fornlämning L19405110), Rasbo socken i Uppland.

Illustration: Rikard Holmgren, ARCD OC

byggnaderna. Vidare var inomhusytan på flera av boningshusen större än i ekonomibyggnaderna och de innehöll generellt sett fler rum. De två ekonomibyggnaderna kan ha använts som förråd, vilket spår efter keramik i stolphålen tyder på.

Gårdarna från yngre järnålder i Mälardalen är betydligt mindre kända än de från föregående perioder, eftersom de inte är undersökta i samma omfattning. Det tycks emellertid som om bebyggelsen från yngre järnåldern utifrån de senaste årtiondenas undersökningar är mycket varierad, vilket inbegriper såväl de enskilda husens funktion och byggnadsteknik som bebyggelsestrukturen som helhet.

Varje gård kunde bestå av tre till fyra hus grupperade runt en gårdsplan. I det skedet, det vill säga yngre järnåldern, hade det äldre treskeppiga flerfunktionella långhuset splittrats upp på flera hus med specifika funktioner.

I Rallsta finns en till stora delar intakt gårdsmiljö med byggnader från sen vendeltid till vikingatid. Här undersöktes både en ekonomibyggnad och en bostad samt en byggnad med dubbla funktioner. Det renodlade bostadshuset var även längre än de övriga byggnaderna samt hade fler rum.

Hur var husen byggda?

Under äldre järnålder var husen byggda med takbärande stolpar nedgrävda i backen. Mellan stolparna bestod väggen av antingen lerklinat flätverk eller stående och liggande träplank/kluvna stockar. Husen var treskeppiga, vilket innebar att de hade två parallella rader med takbärande stolpar mitt i huset. Byggnadstekniskt sker

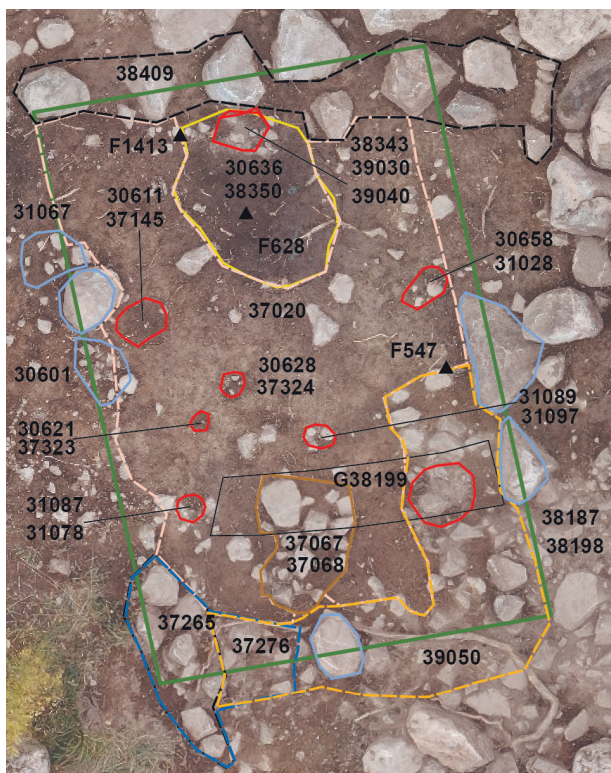
en förändring under loppet av vikingatiden, då hus med jordgrävda stolpar alltmer kommer att ersättas av hus där stolpar kombineras med stensyll och ligggtimmer.

Husen var under alla tider välbyggda av skickliga hantverkare och tjänade säkert väl sin funktion som tak över huvudet.

I Iermarken vid Sörstafors avtecknade sig två tusen år gamla hål för stolpar i ett hus. Hålen har markerats med röda koner i bilden och det som syns är platserna för husets takbärande stolpar. Ett par meter utanför dessa har funnits mindre stolpar som burit husets väggar. Hålen för dessa fanns dock endast bevarade i undantagsfall. Det intensiva jordbruket på platsen har nästan helt förstört spåren av huset.

Foto: Arkeologerna

Ett vikingatida hus från Rallsta som visas mot ett lodfoto. Huset hade byggts in i den storblockiga moränen och utgjorde en liten cirka 12 kvadratmeter stor byggnad, förmodligen ett litet boningshus för en mindre familj. Foto: Arkeologerna

	Yttre avgränsning		Golvlager
	Stenpackning		Stenrad/syll
	Lager		Syllstensblock
	Stolphål/störhål		Grävenhet
	Härd		Föremål
	Grop		

Läs mer

Hans Göthberg, Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid. OPIA 25. 2000

Hallen

Ann-Mari Hållans Stenholm,
Arkeologerna

Ett mycket speciellt hus dök upp på större gårdar under den senare delen av äldre järnåldern – hallen.

En hall rymde både representativa och rituella funktioner. I hallen kunde man skapa allianser och blota till gudarna. I anslutning till den här byggnaden fanns ofta stora utomhuskök och man får man förmoda att matlagningen varit kopplad till återkommande "gästbud" med en rätt så traditionell och förutbestämd matsedel. På de större gårdarna kan det också ha funnits mindre hus för kultändamål.

Rekonstruktionsteckning av en stor järnåldersgård med en hallbyggnad i krönläge. Illustration: Mats Vånehem ©

Kök och eldstad

Ann-Mari Hållans Stenholm,
Arkeologerna

Idag är köket en plats för både tillredning av mat, och förtärande av detsamma, samt inte minst social samvaro. Järnåldersgårdarna längs E18 låter oss ana att det fanns flera olika kök.

Att tillreda mat var en grundläggande syssla på gårdarna. Det kunde handla om både att koka, steka och grilla kött och fisk, men också att tillreda mjölkprodukter eller vegetabilier som ärtor och kål. Att baka bröd var också en vanlig kökssyssla. Rökning, torkning och syring var säkert också viktiga göromål för att konservera maten.

Men var hade man köket på järnåldersgårdarna? Det handlade nog om flera olika kök som användes för olika typer av matlagning och under olika tider av året. Enstaka sädeskorn i ett boningshus och en ekonomibyggnad tyder på att man ätit i byggnaderna.

En så kallad löpare, en malsten använd för att mala säd. Dessa kan ibland påträffas nedlagda i byggnaders stolphål, förmodligen som ett så kallat husoffer för att ge gården lycka och välgång i jordbruket.

Foto: Arkeologerna

Under äldre järnålder kan eldstäderna i boningshusen främst ha använts för uppvärmning och i mindre utsträckning för matlagning, eftersom det i Sörstafors finns spår av grovkök utomhus på en gårdsplan. Dessa grovkök tenderar till att försvinna alltmer framåt yngre järnålder, förmodligen för att funktionen flyttar in i exempelvis kokhus och bakstugor. Baserat på den minimala förekomsten av grovkök kring gården i Rallsta är det sannolikt att en stor del av matlagningen ägt rum inne i boningshusen. I alla byggnader vid

Rallsta fanns sädeskorn och brända ben som indikerar att man också ätit inomhus, även i ekonomibyggnaden.

Läs mer

kulturarvvastmanland.se/databas/artikel/folkminnen-seder-och-bruk/kott-kal-och-grot-pa-middagsbordet

Vad levde de av?

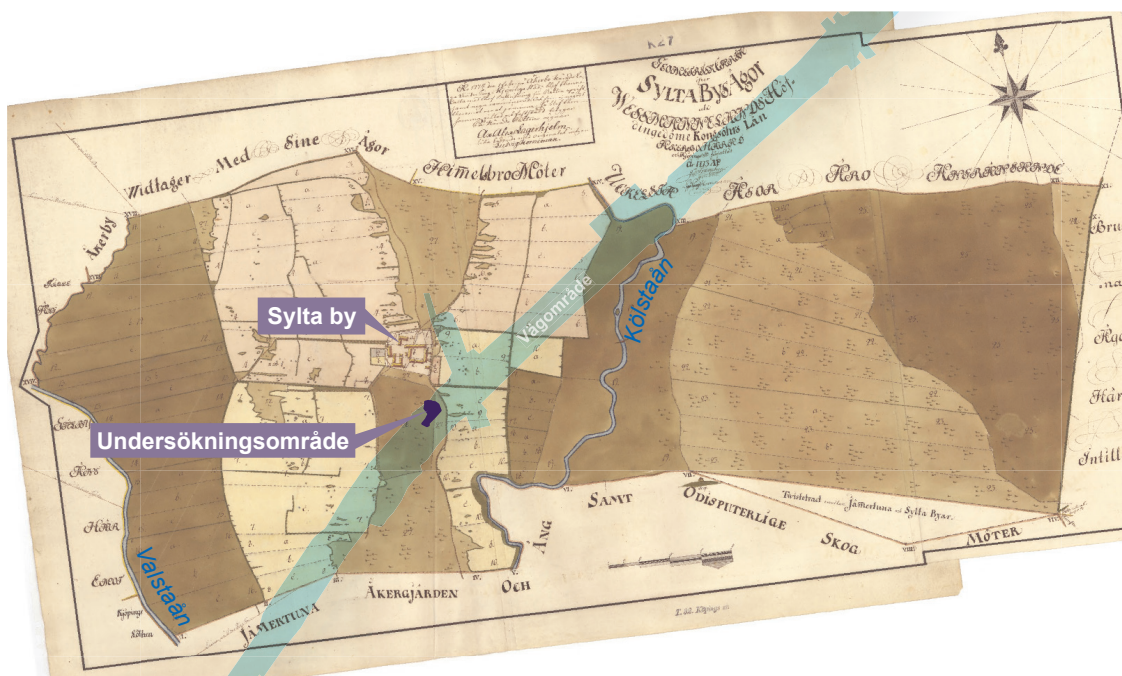
Erika Räf, Arkeologerna

För människorna på gårdarna i Sörstafors och Rallsta var förutsättningarna goda för både åkerbruk och djurhållning. Närhet till skogens resurser för jakt och insamling var säkert också viktigt. Sammantaget gav detta en varierad grund för gårdarnas utkomst.

Gården vid Sörstafors existerade under äldre järnålder. Den låg i Kolbäckens dalgång, på fuktig slättmark. Husen ersattes och byggdes om flera gånger och under 200-talet e.v.t. (efter vår tideräkning), verkar gårdsläget ha flyttats helt. Arkeobotaniska analyser visar att det har odlats havre på åkrarna runt gården. Andra sädeslag som man har odlat är korn, kubbvete, skalkorn och vete. Våtängarna längs med ådalen, som bör ha svämmat över på våren, har gett både bete och foder till djuren. Bete fanns

också i skogen i nordost. Här har man säkert även jagat liksom tagit virke och ved.

Vid Rallsta var gården under vikingatid säkert välmående, med god tillgång på odlingsmark, som bland annat lämpade sig för havreodling. Andra sädeslag som kubbvete, korn och skalkorn, liksom ängs- och ogräsväxter har också påträffats. De senare visar att man samlat in foder till nötkreatur och hästar. Liksom vid Sörstafors var det också nära till stora skogar, för jakt och insamling av virke och andra produkter. Analyser av kremerade ben från gravarna i Rallsta visar att man jagat duva och orre eller tjäder, vilket troligen var jakt med sparvhök. Kor liksom får eller getter har varit vanliga liksom tamsvin och höns. Hästar, hundar och katter har också funnits på gården.

Här ser vi hur dagens E18 skär tvärs över Syltas bys inägor på en karta från år 1773 (T32-36:1). Gravfältet vid Sylta by är markerat med violett färg och låg under slutet av 1700-talet invid allmänna landsvägen. I väster ned mot Valstaån fanns stora områden med sank mark som både under förhistorisk tid och under 1700-talet fungerade som bra betesmarker och för odling av till exempel havre. Som vi kan se har gravfältet och sannolikt också flera närliggande gårdar varit placerade mitt emellan de två vattendragen på en långsträckt höjdrygg där man också haft en utsikt över den imponerande Ströbo hög på andra sidan Valstaån. Illustration: Arkeologerna

Arkeobotanik

Erika Räf, Arkeologerna

Arkeobotanik är studiet av växtrester som är funna vid arkeologiska undersökningar. Oftast är det frågan om artbestämning och tolkning av växtdelar i jordprover från arkeologiska lämningar. Det rör sig både om fragment som är synliga för blotta ögat, som brända spannmålsrester och större frön, och om mikroskopiska fragment som pollen.

Förkolnat spannmål från en grav i Sylta, såsom de ser ut i stereolupp. Från vänster: Ärt, havre och skalkorn.
Foto: Arkeologerna

Projektets arkeobotaniker analyserar jordprover i fält från gravarna. Foto: Arkeologerna

Kubbevete och skalkorn

Erika Räf, Arkeologerna

Det tidigaste fyndet av kubbevete liksom skalkorn i Skandinavien är från stenåldern. Kubbevete har odlats fram i modern tid. Skalkorn odlades i större skala från och med yngre bronsålder/förromersk järnålder och odlas fortfarande idag i hela Sverige.

Förkolnat skalkorn (*Hordeum vulgare*, ssp. *vulgare*) från undersökningen.
Foto: Arkeologerna

Förkolnat kubbevete (*Triticum aestivum*, ssp. *compactum*) hittat vid undersökning.
Foto: Arkeologerna

Långt borta och nära

– kvinnors arbete under flera tusen år

Erika Räf, Arkeologerna

**”...kvinnorna och barnen hemma på nybygget levde en medeltida vardag; ja, om de släppts ner i en bronsåldersby hade de genast kunnat delta i arbetet, och nog känt sig mer hemma där än i det brusan-
de 1900-talet i Luleå några tiotal mil bort.”**

I sin bok *”Kvinnor i väglöst land”*, från 1995 har Lilian Ryd intervjuat nybyggarkvinnor som växte upp i Lule Lappmark vid förra sekelskiftet. De levde under tuffa förhållanden på små självförsörjande gårdar. En av dem, Anna Sandling (1893–1989), bör ha varit en av de sista i Sverige som under kolmörka vintermånader enbart hade den öppna eldstaden som ljuskälla.

Det är märkligt att tänka sig att för bara drygt hundra år sedan levde kvinnor under samma villkor som sina förmödrar under järnåldern. Självklart var skillnaderna mellan nu och då enorma vad gäller kultur, samhälle, tro och normer, ja det mesta, men det tunga kvinnoarbetet i ett självhushåll var detsamma. Ytterligare en viktig skillnad fanns dock – husfruarna på de stora järnåldersgårdarna hade ofria tjänstehjon som utförde de tyngsta sysslorna. Något som man också bör hålla i minnet är att en man kunde ha flera hustrur i det förkristna samhället. Man skiljde också mellan hustrur, bihustrur och frillor. Att ha flera kvinnor var också – främst för elitens män – ett sätt att skapa allianser mellan olika viktiga släkter. För en husfru kunde det innebära fler händer i hushållet. Och det behövdes. En växande barnaskara liksom boskap, får, grisar och andra husdjur skulle skötas om. Mat skulle tas om hand, beredas och förvaras efter slakt och skörd. Slätter och lövtäkt hjälpte boskapen att överleva vintern.

Kvinnan i centrum

Husfrun på en järnåldersgård stod i centrum. Hon var arbetsledare och ansvarade för gårdens dagliga och säsongsbetonade sysslor. Hon var den person som bar nyckeln och därmed hade ansvaret för gårdens alla förnödenheter, som förvarades i skrin och kistor liksom i gårdens förrådsbyggnader. Husfrun tycks också ha haft ansvaret för hushållets andliga behov som exempelvis kunde vara ritualer förknippade med den nära familjen och dess förfäder.

Eftersom gården var alltets mittpunkt enligt den dåtida världsbilden, hade husfrun en helt unik och ansvarsfull roll.

Föremål med koppling till kvinnornas arbete.
A. pryl, B. synålar, C. skära, D. vävtyngder av bränd lera, E. vridkvarn av glimmerskiffer
Foton: Arkeologerna, förutom skäran Sara Kusmin,
Historiska museet/SHM (CC by 4.0) och vävtyngderna
Historiska museet/SHM (CC by 4.0)

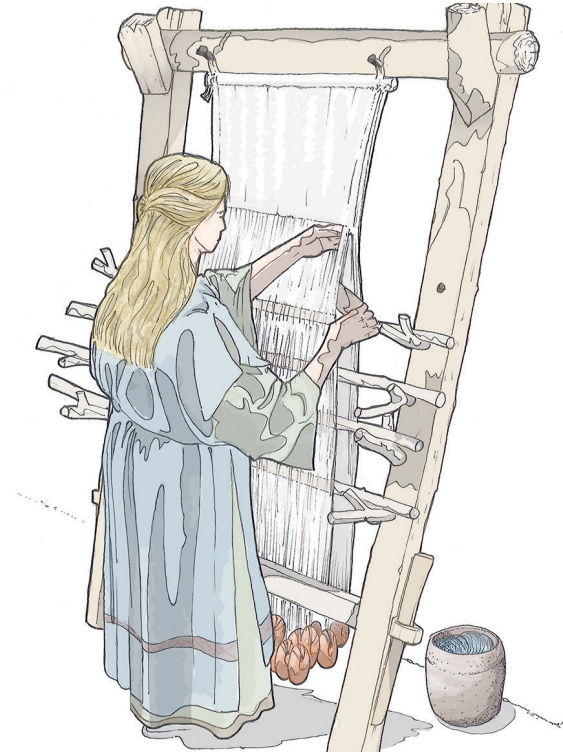
Skörd med skära

Spannmålen skördades med handskära, både av kvinnorna på järnåldersgårdarna och av kvinnorna i lappmarken på 1900-talet. De senare slapp dock det tunga evighetsarbetet med att mala säden till mjöl i en handkvarn. Det var bokstavligen ett trälögä som under den tidiga medeltiden ersattes av vattenkvarnar. I Rallsta har arkeologerna hittat flera löpare. Det är den övre rundade stenen som man mal med på en handkvarn. Även en del av en vridkvarn i sten har påträffats.

Brödbaken bör också ha gått till på liknande sätt, en tidsödande procedur som bland annat innebar att man först värmdde upp ugnen i åtskilliga timmar. I Sörstafors undersöktes lämningarna efter en fristående bakugn. På gårdstunen utanför järnåldershusen återfanns ett grovkök och eldstäder. Kan det ha varit ett sorts sommarkök? Kanske flyttade gårdsfolket, precis som lappmarkens folk, ut matlagning och andra sysslor från de mörka och rökiga bostadshusen till gårdstunet under sommarmånaderna.

Tyg, skinn och läder

Att framställa textilier och skinnprodukter var också kvinnornas uppgift. Fårskinnen skulle beredas och kohudarna garvas. Det betydde bland annat blötläggning av djurhudar för avhårning efter höstslakten, ofta i kalla vattendrag, vilka därefter skulle tas om hand på olika sätt. På gårdstunen vid gårdarna i Sörstafors, Häljesta och Viby har olika stolphål från ställningar återfunnits.

Att producera textilier till hushållet var kvinnornas uppgift och ansvar. Under järnåldern vävde man på upprättstående vävstolar.

Illustration: Johan Levin, Östergötlands museum

Rekonstruktionsteckning av en kvinna som spinner ull.

Illustration: Mats Vänehem ©

Kanske har de använts för torkning av mat eller vid skinnberedning.

Medan kvinnorna från förra seklet spann sitt garn på en spinnrock och vävde på trampvävstolar, spann kvinnorna under järnåldern ullen för hand och hade upprättstående vävstolar. I Rallsta har flera fragment av vävtyngder återfunnits. Vävtyngderna hängdes i nedre änden på varptrådarna på den stående vävstolen. Även synålär i järn och en pryl, kanske för håltagning i läder, har påträffats i Rallsta.

Textilproduktionen var ett ständigt pågående arbete. Nutida experiment visar att en person fick spinna tolv timmar per dygn i ungefär ett halvår för att få fram garn till de ulltyger som krävdes för både en mansdräkt och en kvinnodräkt. Andra experiment visar att det sedan bör ha tagit omkring en månads vävning på en upprättstående vävstol av järnåldersmodell för att skapa tyget till de två dräktuppsättningarna.

Läs mer

- Eva Andersson Strand, Tools for Textile production from Birka and Hedeby. I: Birka studies 8, Excavation in the Black Earth 1990–1995. 2003
- Judith Jesch, Women in the Viking Age. 1994
- Jenny Jochens, Women in Old Norse Society. 1995
- Neil Price, Ask och Emblas barn. Vikingarnas historia. 2024
- Lotta Rahme, & Dag Hartman, Skinn: garvning och beredning med traditionella metoder. 2003
- Lilian Ryd, Kvinnor i väglöst land. 1995
- Gro Steinsland, Fornnordisk religion. 2005

Borttappad nyckel upphittad i Rallsta!

Erika Räf, Arkeologerna

Flera nycklar påträffades vid E18-undersökningarna. I Rallsta hittade arkeologerna en nyckel på gårdsplanen framför husen. Man kan tänka sig hur personen (kanske en kvinna) som tappade den kände sig! Det återstår inte mycket av nyckeln idag, tusen år senare. I två av Rallstagravarna hittades också nycklar. En av dem har troligen suttit fast i den gravlagdas bälte. Kvinnan hade också fått med sig en större uppsättning pärlor i graven.

Bara fragment återstår av nyckeln som tappades för över tusen år sedan på gårdsplanen i Rallsta.
Foto: Arkeologerna

Två nycklar från gravar i Rallsta.
Foto: Arkeologerna

Kammen – det mest intima

Erika Räf, Arkeologerna

Kammar är vanliga gravgåvor och kanske den dödas mest privata föremål. Kamningen av den döda kan ha varit en ritual, där kammen sedan var tabu för de levande och inget som nästa generation fick ta över. Ibland återfinns även vackert och personligt dekorerade fodral till kammarna, vilket också visar på hur privat kammen var.

Övre bilden: Kamfragment från en grav på Syltagravfältet. I graven var en kvinna begravd. *Foto: Arkeologerna*

Nedre bilden: Fragment av en kam med fodral från Syltagravfältet. *Foto: Arkeologerna*

Minnesvärda platser

Fredrik Larsson och Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna

Gravfälten placerades nära intill gårdarnas bebyggelse, men samtidigt med ett visst avstånd som signalerande respekt. Ibland när vinden var den rätta, fördes röken från den närbelägna gårdens eldstäder ut över förfädernas gravar. Och för en stund tycktes gränsen suddas ut mellan de döda och de levande. Arkeologerna har i Västmanland undersökt ett gravfält från vendel- och vikingatid som har anlagts ovanpå en äldre övergiven gård.

Platserna för gården respektive gravfältet under järnåldern var sannolikt laddade med släktens historia. De var säkert viktiga att minnas, i synnerhet när de övergavs. Det kan jämföras med dagens stora intresse för släktforskning som har lett till att många personer besöker platsen för en släktgård. Det är ett möte som säkert ibland kan vara nog så känslösamt. Under förhistorisk tid fanns det betydligt mer än endast känslomässiga band till dessa platser. Det var hårdvaluta i juridisk mening, eftersom gården och gravfältet var platsen för släktens status och legitimitet i det dåtida samhället. Kunde man visa på en närvaro på en plats under många generationer, så kunde man också hävda rätten att bruka gården.

Men vad hände när en gård och/eller ett gravfält övergavs? Fanns minnet av platsen kvar i landskapet? Fanns det ett intresse hos människorna att hålla minnet vid liv?

Minnet av en gård

Arkeologerna som grävde vid Viby/Norrtuna kunde se hur en övergiven gårdsmiljö hade täckts över av ett gravfält under yngre järnålder.

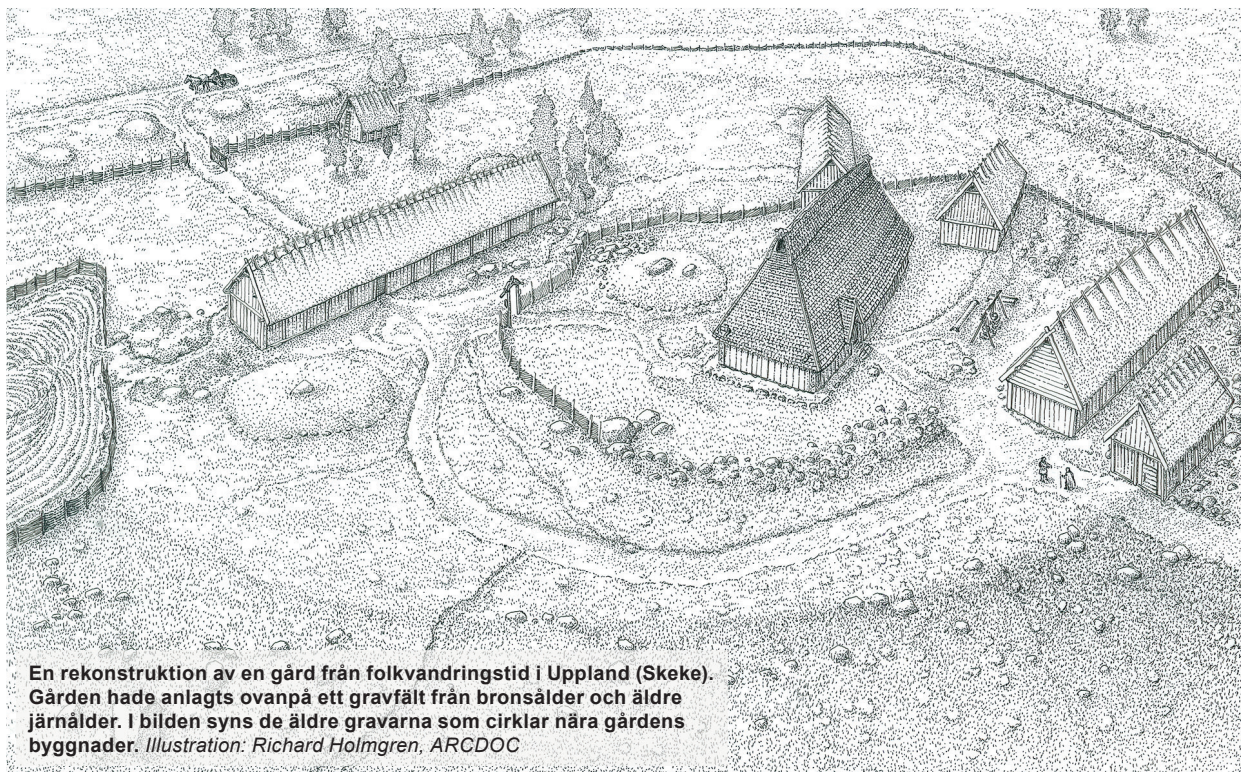
Under gravarna vid Viby/Norrtuna fanns rester av en hel gård från bronsålder och äldre järnålder med hus, hägnader, åkrar, plats för järnframställning och lager med hushållsavfall. De dödas inflyttning inleddes under tidig vendeltid och pågick under vikingatid. Då anlades

Del av ett gravfält från Västmanland vid Viby/Norrtuna öster om Köping, undersökt år 2022. Stencirkelarna på marken utgör enskilda gravar med stenpackningar som täcker de kremerade resterna av människor, djur, mat och personliga föremål.

De två gräsklädda cirkelarna är gravhögar från tidig vendeltid, under dessa påträffades rester efter en gård från bronsålder och järnålder.

Foto: Arkeologerna

En rekonstruktion av en gård från folkvandringstid i Uppland (Skeke). Gården hade anlagts ovanpå ett gravfält från bronsålder och äldre järnålder. I bilden syns de äldre gravarna som cirklar nära gårdens byggnader. Illustration: Richard Holmgren, ARCDoc

två stora gravhögar bredvid varandra, direkt ovanpå den gamla gårdsplanen och gårdens rivna hus. I gravhögarna fanns spår av gravbål med spelpjäser i valben, tärning i horn, föremål i guld och rika uppsättningar av djur.

Arbetet med den arkeologiska tolkningen av gravfältet pågår ännu. Det ligger dock nära till hands att kanske se de två döda i gravhögarna, som de sista ägarna av gården. Kanske ett gift par där båda i döden fick flytta tillbaka till den gamla gårdsplatsen. Den ena högen var uppbyggd av lera med rika inslag av köksavfall. Detta gör begravningen än mer symbolisk. Man blev inte bara begravd på den gamla gårdsplanen, utan begravdes också i gården.

Detta att lägga gravar på en övergiven gårdsplats är inget ovanligt fenomen. Det är nästan mer regel än undantag att människor under järnåldern i Mälardalen väljer platsen för en övergiven gård som plats för gravfältet. Det framstår som om forna boplatser och hus var en viktig aspekt av historien och minnet under vikingatiden. Genom att den äldre och övergivna bosättningen blev en del av gravfältet och utvalda hus till och med kom att ingå i specifika gravar kan dåtiden ha länkats till nutiden. Det kan kanske handla om samma människor som bebott de övergivna husen och som sedan gravlagts i de äldsta gravarna på gravfältet. De människor som flera hundra år senare kommer att överlagra både hus och gravar kan på det sättet ha inlemmat gårdens föregångare i en släktlängd som spände över flera hundra år och många generationer.

Minnet av ett gravfält

Det omvända förhållandet – att placera en gård på platsen för ett gravfält – framstår däremot som mycket ovanligt. Det gäller både för förhistorisk tid och historisk tid, trots att gravfälten i det senare fallet inte längre användes eftersom de döda då begravdes på kyrkogården.

Det är därför uppenbart att de dödas platser har varit omgärdade av många tabun och att de samtidigt i ett skriftlöst samhälle som det under järnåldern, fungerat som gårdens enda bevis för ägande över tid. Vid arkeologiska undersökningar i Mälardalen har man emellertid funnit att enstaka gårdar från järnåldern placerats ovanpå äldre gravfält. Det innebär att äldre gravar ibland till och med togs bort eller omformades för att ge plats åt gårdens hus och gårdsplan.

Trots dessa fåtal exempel tycks gravplatser generellt ha varit fredade och att människor undvikit att bygga hus på gravar eller gravplatser, men det finns trots allt vissa tendenser till skillnader över tid. Under den senare delen av vikingatiden kommer dessa ättebackar att lämnas och gravläggningarna istället att ske på kyrkogården. Övergivandet sammanfaller inte direkt med kristnandet, eftersom det ofta förekommer tidiga kristna gravar på de ursprungligen förkristna ättebackarna. Den eller de första kristna generationerna gravlades med andra ord på gravfältet.

Till slut "överages" gravfälten trots allt till förmån för kyrkogårdarna. Vad händer med dem då? Omvärvs de

Undersökning av gravfältet vid Viby/
Norrtuna. I bakgrunden skymtar den
stenfria ytan där järnålderns gård stod.
Foto: Arkeologerna

fortfarande av respekt och hänsynstagande? När det trots allt sker framstår det som om bebyggelse uppförs på gravfält i högre utsträckning under medeltiden än senare. Detta kan kanske vara ett uttryck för att gravplatsen i detta skede var ”aktiv” snarare än ”övergiven” i socialt och kulturellt hänseende.

Med tiden, och då talar vi kanske trots allt om en mycket lång tid, borde gravfälten ha upplevts som främmande och oförklarliga, eftersom det kulturella och sociala sammanhang inom vilket de skapats sedan länge var borta. Samtidigt har ättebackarna sannolikt behållit en plats i den muntliga traditionen och i människors föreställningsvärld, om än i en helt annan form än den ursprungliga. Det sker sannolikt en förändring över tid i förhållningssätt till och föreställningar om ättebackarna från järnålder. I källmaterialet kan detta kanske indikeras av en större benägenhet att fråna och med medeltiden etablera bebyggelse på gravfält och att till och med placera hus på enskilda gravar. Därefter, under 1500–1700-talen, finns betydligt färre belägg för sådana överlagringar.

En tid av förändring

Denna inflyttning hos de döda sammanföll i tid med stora förändringar under yngre järnålder. Nya eliter växte fram i samhället och ett äldre system med mer jämlika gårdar började luckras upp. Senare genomgick även klimatet en försämring och större pandemivågor kan ha dragit fram över Skandinavien. Detta bidrog

till att gårdar flyttades eller försvann och gamla ägor splittrades upp.

Gravfälten har alltså inte bara varit en viloplats för de döda och en mötesplats för de levande. De har ibland också rent bokstavligen varit delar av olika generationers gårdar. Gränsen mellan livet och livet efter detta blev på dessa platser suddig. Kanske ett tecken på hur samhället och synen på de döda mot senare delen av järnåldern alltmer förändrades.

Läs mer

- Ann-Mari Hållans Stenholm, Fornminnen. Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen. Vägar till Midgård. 2012
- Fredrik Larsson, Skeke – gudar, människor och gjutare. Rituela komplex från bronsålder och äldre järnålder samt en höjdbosättning från yngre järnålder med gjuteriverkstad. Riksantikvarieämbetet. UV Rapport 2014:53.

Stenägg som livets symbol

Erika Räf, Arkeologerna

Ägget förknippar vi med påsken. I det gamla bondesamhället var våren den tid på året då hönsen började värpa och man kunde äta färska ägg igen. Samtidigt är ägget en symbol för uppståndelsen – det nya livet; en symbol som återfinns över hela världen och som har rötter långt tillbaka genom årtusendena.

Arkeologerna har påträffat flera "ägg", i form av äggformade stenar, vid sina undersökningar av gravfälten vid E18. På det vikingatida gravfältet i Sylta låg det små "stenägg" i fyra av gravarna. Intill gravfältet i Häljeby från 500–600-talet e.v.t. (efter vår tideräkning) fanns en större, äggformad sten som ingick i en stenrad. Även vid undersökningen av gravfältet i Viby/Norrtuna påträffades dels en större äggformad sten, dels ett mindre "stenägg" i en grav. Konstruktionen i Häljeby, där den större stenen ingick, var ingen grav, men ändå noga övertäckt och därmed dold för världen. När arkeologerna väl hade undersökt stenkonstruktionen visade den sig vara ungefär 2,5 meter i diameter och en halv meter hög. I mitten fanns en stor och plan sten. Intill den hade man bland annat anlagt stenpackningar

och en stenrad, där den äggformade stenen stod. Exakt vad konstruktionen har haft för funktion vet vi inte – kanske var det någon form av altare?

Sådana här äggformade stenar i olika storlekar har tidigare påträffats vid undersökningen av ett gravfält i Bådstorp i Östergötland. Där fanns ett tiotal fristående större stenar liksom mindre "stenägg" i ett trettiotal gravar. Precis som i Häljeby och Sylta var alla "stenäggen" mer eller mindre nedgrävda och inte synliga ovan mark.

Förekomsten av äggformade stenar på gravfält bör ha varit en del av en mycket medveten tanke. Stenarna var troligen till för de döda i de förseglade gravarna. De kan ha varit en symbol för ägget; en mångtydig symbol för fruktbarhet, förvandling och till slut återfödelse.

Uppståndelseägg från vikingatid hittat i Sigtuna i Uppland. Uppståndelseägg blev tidigt en religiös symbol för Kristi återuppståndelse och brukades främst inom den östliga kyrkan. Ägget från Sigtuna är i glaserad keramik. Det är ihåligt och inuti ägget ligger ett löst, skramlande, okänt föremål.

Upphov: Ola Myrin, Historiska museet/SHM (CC BY 4.0)

Läs mer

- Anton Seiler och Marita Sjölin (red.), Gravar och gårdsmiljöer vid Bådstorp. Rapport 2022:3. Arkeologerna, Statens historiska museer.
- Carl-Herman Tillhagen, Fåglarna i folktron. 1978.

Äggformade stenar från olika gravar vid Sylta.
Foto: Arkeologerna

Rekonstruktionsteckning av skådespelet vid ett gravbål. Illustration: Mats Vanehem ©

Platsen bortom tid och rum

Erika Räf, Arkeologerna

Eldsflammorna på höjden stiger högre och högre upp mot den svarta höstnatten. Gnistregnen kastar sig ut i kaskader över berget. Tillsammans med den tjocka röken förs de med vindarna ut mot havsviken i söder. Hela bygden följer finalen när den gamle husbonden i Rallsta förenas med sina förfäder.

När gravbålet tändes var det kulmen på ett skådespel som förmodligen pågått i veckor och som förberetts under ännu längre tid. Den döde skulle göras i ordning på olika sätt med kläder och utrustning, bålet måste byggas upp omsorgsfullt för att elden och hettan skulle ta sig ordentligt, alla offerdjur måste samlas in och förberedas. Inte minst måste massor med mat och dryck tillagas för att mätta alla människor som förväntades delta vid ceremonin.

Kultbygge

De vikingatida människorna i Rallsta skapade en riktig kultplats på det röda berget intill sin gård. Höjden hade redan under tidigare århundraden använts som begravningsplats, men nu gick man ett steg längre. En anledning var säkert att man ville att gravar och gravbål skulle synas väl i bygden.

För detta ändamål bar man upp cirka 40 kubikmeter matjord för att plana ut ytan uppe på berget och

skapa en platå. Dessutom anlades en terrasskant av stenblock för att förhindra erosion. Inte nog med att man bar upp en massa jord, det verkar också som om det varit åkerjord. Kanske var det ett sätt att levandegöra myter om livet, döden och återfödelsen, i form av fröets grodd, skörd och ny sådd. Intressant är att åkerjorden dessutom plöjts på nytt uppe på platån och att det kan ha skett i samband med att platån överges och stängs rituellt. Samtidigt som platån anlades konstruerade man en stor trekantig grav, en så kallad treudd, på bergets topp. Den kan ha symboliserat världsträdet Yggdrasils tre rötter, och har därmed varit ett sätt att helga platsen. Det är i så fall jämförbart med att man sätter upp ett stort kors, för övrigt också symbol för världsträdet, på en kristen kyrkogård.

En plats bortom tid och rum

Mellan två världar
tycktes jag sväva
medan omkring oss
eldarna brann
Ur Hervararsagan

Uppe på den röda klippan i Rallsta hade människor skapat en helig plats utanför tid och rum. Där kunde de levande och döda mötas, i det tidlösa kosmos som riterna skapade och levandegjorde. Man kan jämföra det med att gå in i en kyrka. Oavsett om man tror på en gud eller inte, så kan man uppleva att det är ett heligt rum bortom tiden.

Ordet myt betyder för oss i vardagslag att något är ett påhitt, en saga. Men begreppet har ursprungligen en existentiell betydelse som innebär att myterna förklarar hur och varför världen är konstruerad som den är, på ett andligt plan. Det vill säga att myten inte är ett påhitt, utan alltid är sann. Genom ritualer och skådespel beskrivs myterna för deltagarna.

Det går självklart inte att fullt ut förstå vikingatidens myter och världsbild. Men genom en kombination av arkeologiskt material, skriftliga källor, ortnamn och runinskrifter liksom i viss mån äldre tiders folktro och föreställningar kan vi ändå skapa oss en bild av vikingatidens religiösa föreställningar.

Färden till Hel

Under vikingatiden tycks själva graven ha varit en plats där den döde fortsatte att "leva", samtidigt som hen hade färdats till en annan plats. Enligt Eddadiktningen hamnade fallna krigare i Odens hall Valhall eller på Frejas gård Folkvang. Men för de flesta döda väntade Hel. Hel förefaller inte – som vi kanske tror – ha varit en hemsk helvetesplats, utan snarare en lugn viloplats för de döda. Men vandringen till Hel gick genom otaliga faror, genom dimmor och mörka skogar. Vid färdens slut väntade en riktig monsterhund som man måste blidka för att äntligen komma ända fram.

Det brinnande gravbålet var finalen på det rituella dramat som visade färden till Hel, de dödas rike. Den avlidne lämnade nu de levandes värld i Midgård för att därefter tillhöra förfädernas skara i Helheim. Och genom att dela mat och dryck med gudarna och anfäderna, kunde de efterlevande också försäkra sig om fortsatt återfödelse och fruktbarhet.

Mat och djur

Efter att gravbålet brunnit ut i Rallsta har en del av de förbrända resterna flyttats och lagts i en benbehållare intill ett stenblock där bålet tidigare hade stått. Därefter har lämningarna täckts över med en omsorgsfullt lagd stenpackning, som därmed förseglade graven.

När arkeologerna undersökte graven 1200 år senare, återstod enbart en bråkdel av dödes rika utrustning i form av förbrända rester. Trots det kunde arkeologerna identifiera lämningar av hans personliga tillhörigheter

A. Låsbeslag till en kista eller skrin från Rallsta.
B. Kniv i järn från Sylta.
C. Del av ett spänne från Rallsta.
Foto: Arkeologerna

som kniv och kam, två brynen, ett spänne, en nål, olika beslag, liksom ett flintavslag, kanske till ett eldstål. Metallbeslag och spikar med trärester visade att han fått med sig en eller flera träkistor eller skrin. Livsmedel i form av ett brödfragment liksom olika växter har också fått följa med på bålet, bland annat skalkorn och andra sädeslag och ärtor. Kanske har maten legat i de keramik-krukor vars skärvor återfanns. Ett stort antal påträffade spikar kan ha hört ihop med själva bålkonstruktionen. Men spikarna kan också ha suttit i en större släde eller mindre vagn.

Det som mest utmärker mannens grav är lämningarna av alla djur som hade offerats och lagts på bålet, antingen som reskamrater eller som färdkost. Han hade fått med

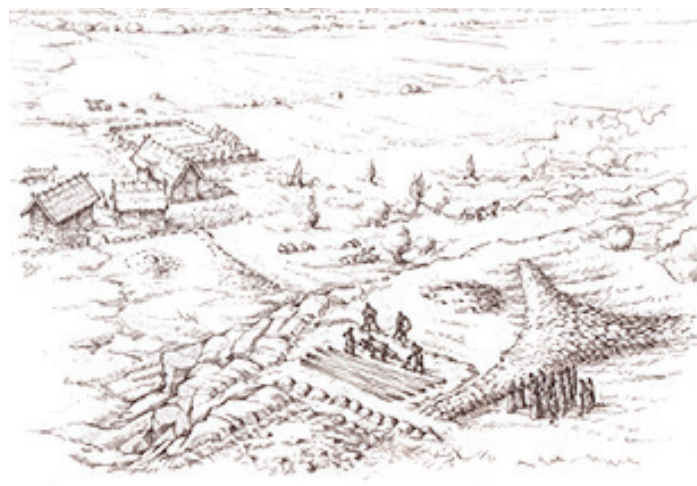
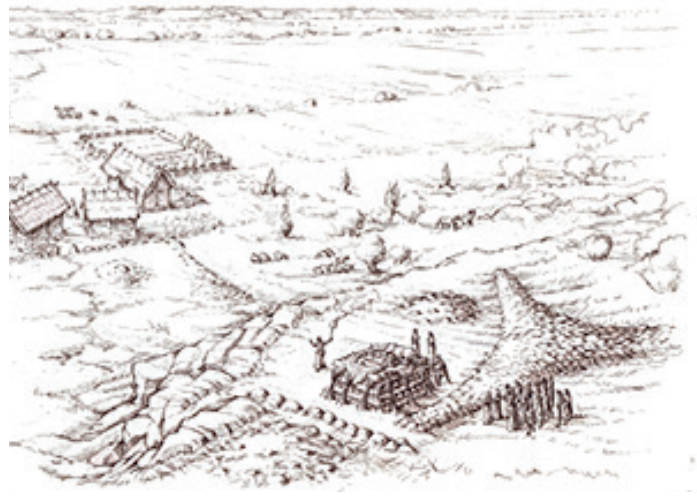
sig en häst, en sparvhök och två hundar, troligen avsedda för jakt. Även tamhöns och andra fåglar fick följa med honom. Benen efter ett litet djur härrör kanske från en katt. Benen från får eller get liksom ben från svin är sannolikt delar av mat. Alla dessa djur har spelat olika roller i dramat när den döde fördes till Hel.

Läs mer

- Louise Hagberg, När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning. 1937 (2015)
- Hervararsagan. I: Isländska mytsagor. Översättning av Lars Lönnroth. 1995
- Andreas Nordberg, Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion. 2003
- Neil Price, Kapitlet Hantering av de döda, I Ask och Emblas barn. Vikingarnas historia. 2024

Bålplatsen i Rallsta

Fredrik Larsson, Arkeologerna

Under inledningen av 800-talet e.v.t (efter vår tideräkning) konstruerades en stor platå uppe på ett exponerat berg vid Rallsta. Stora mängder odlingsjord fördes upp på berget från en närbelägen åker och fyllde upp en svacka på bergets topp. På en sida av platån uppfördes en terrassering av större stenar för att hålla jorden på plats.

På platån uppfördes under ett par generationer flera gravar samt två stora stenbyggda bålplatser. Där kremerades tre människor med stora mängder djur och föremål. De döda begravades slutligen i enkla urnor av keramik intill bålplatserna.
Illustrationer: Mats Vänehem ©

För få ben

Erika Räf, Arkeologerna

De kremerade och krossade benen efter en vuxen människa väger mellan 2,7 kilo och 1,8 kilo. Men så mycket återfinns sällan i undersökta förhistoriska kremeringsgravar. Så var också fallet i alla de gravar som undersöktes kring E18. Många benrester kan självklart ha försvunnit av olika naturliga orsaker. Ändå kvarstår faktum: De efterlevande verkar inte ha begravt alla brända ben efter den döde på samma ställe. Vad hände med resten? Fick de följa med i en behållare in i husen eller ströddes de ut på gårdens marker? Vi vet inte!

Keramikkärl med ben från människa, häst och hund. Påträffat i en vikingatida grav från Viby/Norrtna.

Foto: Arkeologerna

Världsträdets rötter

Erika Räf, Arkeologerna

En treudd är en stor stenpackning med tre uddar och med kraftigt insvängda sidor. Trots att treuddar återfinns på gravfält från hela järnåldern, visar undersökningar att de oftast inte har använts för regelrätta gravläggningar.

Kanske har treudden i stället symboliserat världsträdet Yggdrasil i Eddadiktningen. Trädet hade tre rötter: en rot som leder till de levandes värld, Midgård, en som leder till Jotunheim, där jättarna bor och en till Helheim, dödsriket.

Treudd från Inhåleskullen i Uppland, av samma storlek och form som den i Rallsta. Arkeologerna står vid spetsarna och mitten av graven.

Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala

Läs mer

Anders Andrén. I skuggan av Yggdrasil. Trädet mellan idé och realitet i nordisk tradition. I Anders Andrén, Kristina Jennbert, Catharina Raudvere (red.) Ordning mot kaos - studier av nordisk förkristen kosmologi. Vägar till Midgård 4. Nordic Academic Press. 2004.

Vigd med lök?

Jens Heimdahl, Arkeologerna

Finns ett samband mellan de gåtfulla trollformler som ristades med de äldsta runorna, och de små förkolnade växtknölar som hittades av arkeologerna? Blev det gamla bruket av dessa små knölar särskilt känsligt efter kristnandet? Fynden från kremeringsplatsen i Rallsta och gravfältet i Sylta ger nya inblickar i gåtfulla förkristna ritualer.

I jorden från gravfälten längst E18 hittades förkolnade stam- och rotknölar från växterna brudbröd och pärlhavre. Sådana hittas regelbundet i gravar över hela Nordeuropa, men detaljerna kring vilken roll de spelat i gravritualerna är höljda i dunkel. Kanske har de ingått bland de knölar som under järnåldern benämndes som lök, laukr – ett av de vanligaste orden i de äldsta runristningarna och som verkar ha varit ett magiskt kraftord. Knölar som hittades vid undersökningarna av gravfälten vid Rallsta och Sylta är särskilt intressanta. Vid Rallsta verkar de ha spelat en roll vid invigningen av en kremeringsplats, och på gravfältet i Sylta ser vi hur man slutar använda dessa knölar i samband med kristnandet.

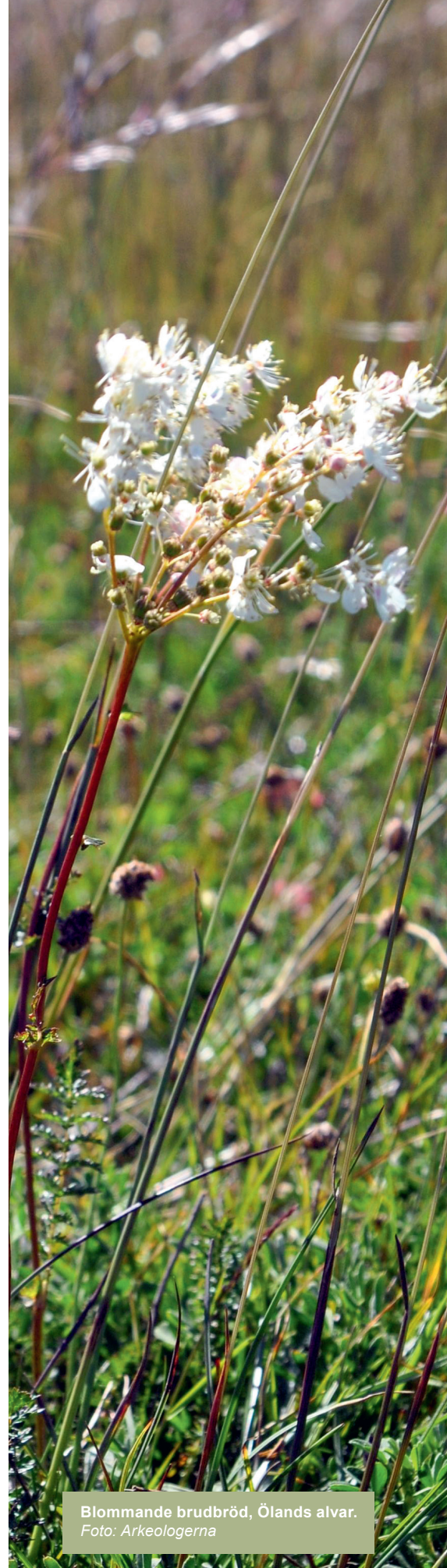
Mystiska knölar

Fynd av växter i järnåldersgravar visar att dessa fyllt en roll i dödsriterna. Vid sidan om bränsle vid kremeringen, har mat och dryck ingått bland de föremål den döde fått med sig till dödsriket. De efterlevande verkar också ha tillagat och ätit måltider vid gravläggningarna, kanske i gemenskap med de avlidna. Det är en handling som kallas kommuniions-offer. Strån, örter och blad verkar i vissa fall ha använts som likbäddar, och ibland hittas också spår av djurfoder i form av hö.

Vissa inslag i matresterna i gravar skiljer sig från de vi hittar på boplatser. Hit hör vissa typer

av ätliga och stärkelsesrika rot- och stamknölar, huvudsakligen från två arter: örten brudbröd och gräset pärlhavre. Dessa är vanligare i gravar än i matrester på boplatser, men att de förekommer på boplatser visar att de verkligen ätits, om än inte särskilt ofta. Knölarna från brudbröd har en karaktäristisk angenäm smak, och det är lätt att föreställa sig att dessa använts som smaksättare. Knölarna från pärlhavre smakar lite som rå potatis, vilket gör det svårare att förklara deras bruk på samma sätt. Brudbröd växer i torra ängsmarker och är fortfarande vanligt förekommande, men pärlhavre, som är en underart till knylhavren, har idag nästan helt försvunnit från Sverige, men är vanligare längre söderut i Europa.

Varför var dessa knölar särskilt vanliga i gravmaten? Har de ansetts särskilt lämpliga som föda för de döda eller har de fyllt en annan funktion än som mat? En tolkning som föreslagits tar fasta på knölarnas form. Särskilt pärlhavrens stamknölar är mycket lika små lökar, på engelska kallas gräset rentav onion grass. Formlikedomerna med lök är anmärkningsvärd. Ordet 'lök', laukr, används dessutom upprepande gånger i magiska formler i tidiga runskrifter från 400- och 500-talen e.v.t. (efter vår tideräkning). Lök förekommer också i en rad gåtfulla sammanhang i Eddadikterna, till exempel som magiskt skydd och i

Blommande brudbröd, Ölands alvar.
Foto: Arkeologerna

liknelser associerade till styrka och potens. I dikten kan rentav en ståtlig hjälte liknas vid en högvuxen lök. Samtidigt finns mycket få fynd av de växter som vi idag kallar lök från den här tiden. En tolkning är därför att begreppet lök under järnåldern var en bred term som allmänt innefattade växter med stam- eller rotknölar, som brudbröd och pärlhavre. Detta skulle kunna vara en ledtråd till varför dessa knölar var så viktiga vid begravningsriterna.

Låt oss nu titta närmare på knölfynd från gravfälten vid Rallsta och Sylta.

Invigning av en kremeringsplats

På krönet av ett berg i Rallsta hittades rester av en kremeringsplats anlagd på en liten platå. Sådana specialiserade konstruktioner hittas sällan och väckte därför ett särskilt intresse. Platsen där kremeringar skedde har varit scen för religiösa ritualer kopplade till dödsakten.

Kremeringsplatsen var grundlagd på ett tjockt jordlager som hämtats från åkrar nedanför berget. När jorden bars upp täcktes den ursprungliga marken över, och spåren från vad som skett på platsen strax

innan jordfyllnaden kom på plats var därför bevarad i det äldre begravda markskiktet. Här hittades stora mängder förkolnade rotknölar av brudbröd och enstaka pärlhavre, och nästan inga andra förkolnade växter. De var nästan det enda fynden av knölar på platsen. Det verkar som att de hanterats och bränts vid ett särskilt tillfälle.

Vi kan således med stor säkerhet fastslå att man bränt dessa knölar just när platsen började ställas i ordning och förberedas. Varför man gjort så är dock svårare att förstå. Kanske fyllde brännandet av knölarerna en funktion när platsen vigdes till en viss gudom? Kanske var brännandet av dessa en symbolisk handling kopplad till de kremeringar som snart skulle komma att ske på platsen? Om knölarerna tillhörde det som kallades laukr så visar de äldre runtexterna och Eddadiktet att knölarerna besatt en särskild kraft, vilket ger viss grund för denna typ av spekulationer.

Förkolnad knöl av pärlhavre från en av de äldre gravarna från Sylta. Bruket av dessa knölar verkar ha varit starkt förknippat med förkristen kult. Foto: Arkeologerna

Bålplatserna i Rallsta under undersökning. Virket har vilat ovanpå de fyrkantiga stenramarna. Foto: Arkeologerna

Var löken för hednisk?

Gravfältet vid Sylta användes mellan 900- och 1100-talet e.v.t., mitt under religionsskiftet. Begravningarna har skett enligt äldre sed, med kremering, gravgåvor och kommunionsoffer. Samtidigt är det troligt att flera av de personer som gravlade sina släktingar på detta sätt under 1100-talet, själva var kristna. Det är därför intressant att titta på om dessa sena begravingar skiljer sig från de äldre. Kanske var de kristnade efterlevande släktingarna ovilliga att utföra vissa av de äldre riterna.

Förekomst av säd, ärter, nötter och bröd i gravarna visar att de döda även på 1100-talet fått med sig mat, och att man i samband med begravningarna ätit kommunionens småtider. Däremot så finns inga förkolnade knölar från brudbröd och pärlhavre i dessa gravar, medan de är vanliga i gravarna från äldre århundraden. Av någon anledning verkar således inte de riter som var förknippade med dessa knölar ha utförts vid de sista begravningarna på gravfältet. Var just denna sed särskilt stötande för de nyligen kristnade? Eller brukade den utföras av någon med särskilda kunskaper – en rituell funktionär som inte längre fanns att tillgå, eller som man var motvillig att involvera?

Ett är säkert, spåren efter både pärlhavre och brudbröd minskar i hela Sverige efter kristnandet. Detta kan tolkas som att bruket av dem på något sätt var kopplat till den äldre religionens ritualer och magi. Vi lär aldrig få reda på exakt på vilket sätt, men sakta men säkert lägger vi pusslet som låter oss veta mer i morgon än vad vi visste igår.

Lökliknande stamknölar av pärlhavre. De kan ha ingått bland det som kallades laukr, lök, i de äldsta runskrifterna.
Foto: Dominique Jacquin, Wikimedia commons

Stora mängder förkolnade rotknölar av brudbröd hittades på markskiktet på bergsplatån som fanns innan man ställde i ordning den till en kremeringsplats. Knölarerna är mellan 1 och 2 centimeter långa.
Foto: Arkeologerna

Trogen kamrat i livet och döden

Erika Räf, Arkeologerna

Bjällerklngen från Syltabornas stora vinterfölje med ryttare och slädar hördes lång väg. De praktfulla beslagen på hästarnas och ryttarnas utrustning glittrade i vintersolen mellan skogens snötunga träd. Hästarnas frustande ur isiga näsborrar blandades med knarrandet från seldon och sadlar.

Hästen tog människan bokstavligen ut i världen. Den var vardagens rid- och packdjur mellan gårdarna. På vintern drog den slädar med varor på sjöarnas isar, mellan avlägsna orter i norr och syd. En vacker och välskolad häst var också den ultimata statussymbolen under yngre järnålder; den bar krigaren ut i strid, eller var jaktkamrat tillsammans med hundar och dresserade rovfåglar. Självklart kallades också långskeppet för "havshäst" i de omskrivningar som finns i fornnordisk diktning.

Flest i Sylta

Vid undersökningarna längs E18 har arkeologerna funnit rester av både själva hästarna och av föremål som berättar om hästarnas betydelse, skötsel och funktion. De flesta är

funna i gravar. Typen av benfragment från kremeringarna visar att de offrade hästarna har lagts hela på gravbålet, tillsammans med hästutrustningar för körning och ritt.

Hästar i gravar blir vanligt under vendeltid för att kulminera på 1000-talet, under den sena vikingatiden. Särskilt markant är det på gravfältet vid Sylta vid denna tid. Där har en majoritet av de begravda, oavsett kön och ålder, fått med sig en häst i döden. I den äldsta och största graven i Sylta har till och med två hästar offrats. Det måste ha varit en stor investering att döda en häst – för att inte tala om två hästar – för en begravning. Allt detta väcker många frågor: På vilket sätt avspeglar offrandet av hästar de levandes verklighet? Varför blev

hästen så viktig under den yngre delen av järnåldern?

Elitens ridkonst

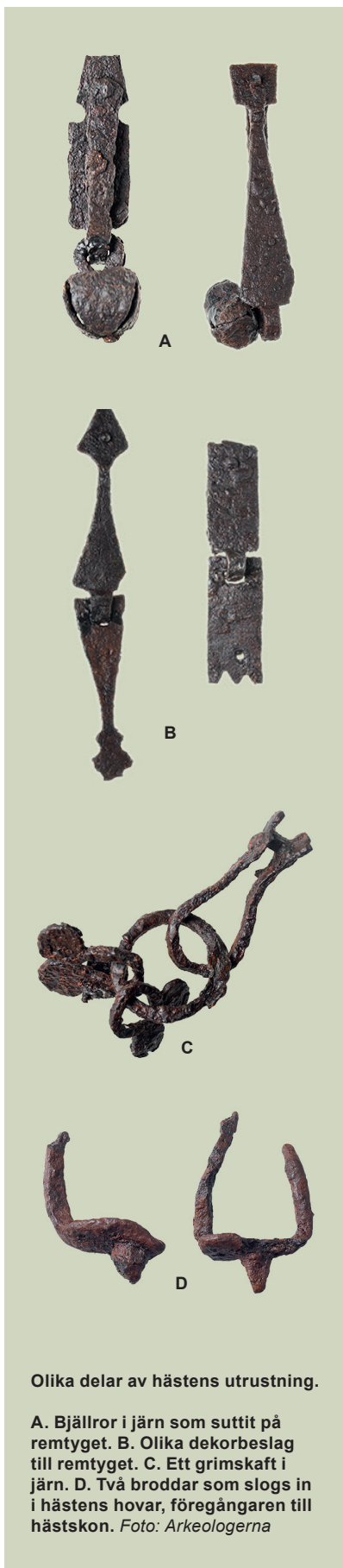
Hästen har alltid varit betydelsefull för nordborna ända sedan den fördes hit. Det skedde sannolikt genom migranter någon gång under den yngsta stenåldern. Vi återfinner den på bronsålderns hållristningar och hittar benen efter offrade hästar under järnåldern, till exempel i Skedemosse på Öland.

Men under den yngre järnåldern tycks något hända. Hästen blev då del av ett religiöst och rituellt skådespel när eliten skulle begrava sina anfäder. I till exempel de praktfulla båtgravarna i Vendel och Valsgärde i Uppland har de döda lagts till den sista vilan tillsammans med ståtliga

Bayeuxtapeten

«Détail de la Tapisserie de Bayeux – XIe siècle»,
«Cl. Ville de Bayeux»
Bayeux-tapetmuseum, Frankrike.

Olika delar av hästens utrustning.

A. Bjällror i järn som suttit på remtyget. B. Olika dekorbeslag till remtyget. C. Ett grimskaft i järn. D. Två broddar som slogs in i hästens hovar, föregångaren till hästskon. Foto: Arkeologerna

vapenutrustningar och inte minst fullt utrustade hästar.

Genom dessa gravar och andra liknande överdådiga gravar runt om i Norden från 600-talet och framåt, kan vi notera två praktiska uppfinningar – stigbygeln och broddarna. Själva ridkonsten tycks alltså ha utvecklats. Stigbygeln ger ryttaren en säkrare sits, vilket är viktigt för en krigare eller jägare. Broddar på hovarna ger hästen bättre fäste, inte minst på isiga vintervägar. Det verkar också som om hästarna, som var oskodda i övrigt, varit broddade även under sommarsäsongen. Det kunde behövas på leriga och gräs-hala marker.

Skodda hästar

När hästskor – och skor för oxar – introducerades är emellertid fortfarande något oklart. Men några gravar från yngre järnålder, som undersöktes på 1950-talet i Sylta och Rallsta, tycks faktiskt ha innehållit hästskosömmar, respektive fragment av en hästsko liksom en sömförsedd oxsko.

Sadlar och tränsbett

Även om lämningar av hästar och deras tillbehör återfinns på nästan alla gravplatser längs E18, sticker alltså Sylta ut, både vad gäller antalet hästar och hästutrustningar. Överlägset störst var antalet under den sena vikingatiden. Femton av totalt 23 gravar innehöll ben från häst. Det är många fler än vad som har påträffats rent generellt i vikingatida brandgravar från Västmanland och Uppland.

Över 200 beslag, som suttit på hästarnas huvudlag eller seldon och inte mindre än 58 bjällror av olika storlekar har återfunnits i Sylta. Några rester av stigbyglar har dock inte påträffats. Möjligen har de varit av organiskt material, som brunnit upp på gravbålen. Däremot finns det gott om hästbroddar. Även beslag som kan ha suttit på sadlar har identifierats, liksom ett större antal tränsbett från hästarnas huvudlag. Sammanlagt tre exempel på sporrar har också påträffats i två gravar.

Övre bilden: Bett i grav från Sylta. Nedre bilden: Samma bitt färdig-konservat. Foto: Arkeologerna

Hästuppfödning?

Det stora antalet ben från häst och hästutrustningar i Syltagravarna bör återspegla någon slags specialisering. Kanske födde man upp hästar här.

Hästarna som brukades på gårdarna under yngre järnålder var sannolikt mindre än dagens stora ridhästar, som kan bli upp mot 170 cm över manken. Snarare är en mankhöjd på cirka 140 cm trolig, vilket kan jämföras med dagens islandshästar, som trots sin ponnystorlek rids av vuxna. Sannolikt gick de flesta hästarna ute året om i flockar, liknande de hästflockar av russ som fortfarande finns på Gotland, eller hästarna på Island. Och liksom dagens islandshästar är det inte omöjligt att de, förutom skritt, trav och galopp, även behärskade både den bekväma gångarten tölt, liksom den snabbare passgången.

En oxsko med en söm från en grav vid Rallsta. Foto: Arkeologerna

Ädla springare

Det fanns troligen flera olika typer av hästar under yngre järnålder; både mer kraftfulla arbetsdjur och mer ädla djur som reds av eliten i samhället. Och att goda hästar var viktiga märks bland annat i den fornnordiska mytologin som den återges i Eddadiktningen. Där är inte mindre än 32 hästar namngivna – med Odens åttafotade häst Sleipner i spetsen. Det innebär också att någon form av avel tillämpades, där vissa hingstar valdes ut att gå i flockarna. Utifrån ristningar på runstenar och bildstenar från Gotland, liksom hästarna som avbildas på Bayeuxtapeten var det frågan om mycket väl dresserade ädla djur, som rör sig stolt med resta

halsar. Men på Bayeuxtapeten finns också grövre hästar avbildade, som en klövjad ponny och en draghäst.

Jakt med duvhök

I de fall där osteologerna har kunnat bedöma könet på den döda, visar det sig att både kvinnor och män har fått med sig hästar i graven. I två av Syltagravarna, varav en var en kvinnograv, påträffades förutom ben från häst även ben efter en hund och en duvhök. Att rida ut på jakt med duvhökar och hundar var alltså något som både kvinnor och män roade sig med, i synnerhet i samhällets övre skikt. På den första scenen på Bayeuxtapeten ser vi hur kung Harald Godwinson rider ut

med sin hök på armen och med stora jakthundar springande framför sig.

Att offra en häst i samband med en begravning var uppenbarligen en mycket viktig handling. Sannolikt var ett huvudsyfte att hjälpa den döda på vägen till dödsriket. I de fall som osteologerna har kunnat identifiera åldern på de offrade hästarna (genom tänder) kan vi se att det rör sig om fullvuxna eller nästan fullvuxna djur. Det innebär att de hästar som avlivades bör ha varit tämjda samt troligen inridna eller inkörda; med andra ord djur med ett visst bruksvärde. Men en av hästarna i Sylta hade förstadium till spätt (en form av artros), som kan leda till svår håltä. Det är en ledförändring som är ganska vanligt förekommande hos offrade hästar från denna period. Kanske sparades ändå de bästa hästarna åt de efterlevande.

Vikingatidens hästar gick troligen ute året om, precis som många islandshästar gör än idag. Islandshästar på lösdrift, Sör Sellnäs ridkola, Borlänge. Foto: Erika Räf

Läs mer

- Charlotte Borgerud, Hästen och människan. En fyrtusenårig historia. 2024
- Snorres Edda, Första delen, vers 14, Andra delen, vers 17. Översättning av Björn Collinder. 1983
- Anneli Sundkvist, Hästarnas land. Aristokratisk hästhållning och ridkonst i Svealands yngre järnålder. OPIA. 2001

Handel med hästar?

Erika Räf, Arkeologerna

I samband med de arkeologiska undersökningarna har analyser av strontium gjorts på ben från sju hästar och nio människor i Sylta respektive Rallsta. Strontium är ett grundämne som tas upp av kroppen via föda och lagras i ben och tänder. Mycket förenklat innebär strontiumanalyser att värdet på strontium som lagrats i kroppen jämförs med strontiumvärden från olika platser. Värdena för fem av hästarna i Sylta visar att de bör ha fötts upp i bygden. De andra två hästarna kan ha förts till Sylta via handel eller fötts upp på marker norr om Sylta. Värdena från Rallsta pekar på att både hästar och människor har växt upp i Rallstas närområde.

Tänder från häst strax efter att de plockats ur jorden i kanten av en gravhög vid Viby/Norrstuna. Foto: Arkeologerna

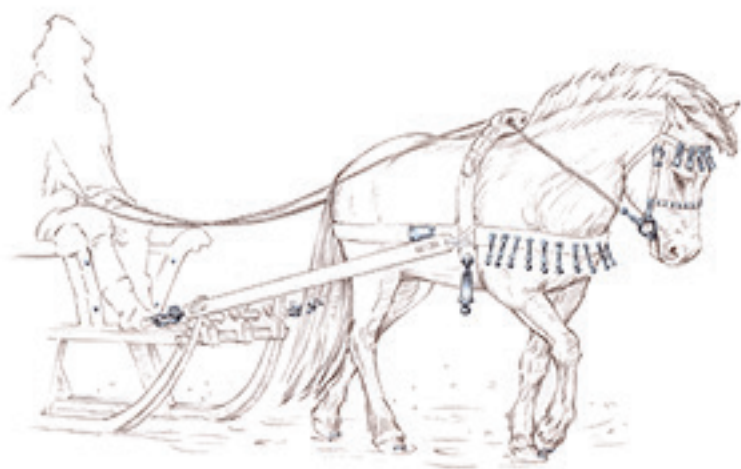
Att sela en häst

Erika Räf, Arkeologerna

Hästar med tillhörande utrustning fanns i hälften av gravarna i Sylta. Arkeologerna har hittat över 500 välbevarade järnföremål som från början suttit på exempelvis träns, remtyg, selbågar och hovar. Det ger en fantastisk möjlighet att försöka rekonstruera hur hästar med full mundering kunde se ut i slutet av vikingatiden och i början av medeltiden.

Föremålen avslöjar att vissa hästar användes som dragdjur, för att dra vagnar eller slädar. Andra var riddjur,

som snabbt kunde förflytta Syltaborna över större avstånd. Fint utformade bjällror och vackra rörliga beslag ingick ofta i hästutrustningen. Alla dessa föremål måste ha inneburit att hästarna var väl synliga och dessutom hördes ordentligt, när de rörde sig i Västmanland för drygt 1000 år sedan.

Illustrationer: Mats Vänehem ©

Ett möjligt selbågskrön av järn har påträffats i Sylta, liksom ett beslag som troligen suttit på en bröstst.

Man har också funnit dragkrokar, som har använts för dragdjur.

Krok och länk som hör till dragutrustningen.
Foto: Arkeologerna

Båge och krok som hör till selbåge.
Foto: Arkeologerna

Allianser och vänner

– järnålderns försäkringssystem

Erika Räf, Arkeologerna

**Ett bo är bäst,
Fast blott helt litet,
herre är hemma envar;
blödande är hjärtat
på den, som bedja skall
sig mat till varje mål.**

Ur Havamal, Poetiska Eddan

Järnålderns samhälle hölls ihop av beroenden på alla plan; mellan mannen och hans hustrur; mellan föräldrar och barn; mellan husbonde och gårdsfolk, inklusive slavar och sist men inte minst genom släktens nätverk över generationerna. Både män och kvinnor kunde också bilda särskilda vänskapsförbund, som innebar ömsesidig solidaritet och trohet mot varandra.

Att tillhöra ett hushåll, med alla dess allianser åt olika håll, var livsviktigt för individen. Utan dess skydd var man fullständig utsatt, socialt och bokstavligen även för väder och vind.

Sociala skillnader

Som så ofta när arkeologer ska beskriva de levandes värld i gångna tider, får de gå till de forntida döda. Gravfälten i Rallsta, Sylta och Viby/Norrtuna kan visa på vilka som hörde samman, och samtidigt också vilka som inte hörde till. Gravarna berättar även om vilka sociala skillnader som fanns i samhället, och ibland om vilka specialistkunskaper och särskilda färdigheter som värdesattes.

Det man först av allt kan konstatera är att de som stod allra längst ner på den sociala stegen troligen saknas på gravfälten. Det vill säga trälarna som sov hos djuren i fjöset, de som skötte de tyngsta sysslorna på åkrarna och i hemmen. Självklart kan vi inte vara säkra på att det var så – men med utgångspunkt i att alla på gravfälten tycks ha fått en ”hedersam” och därmed även en relativt kostsam begravning, talar för att arbetsträlarna i hushållet inte fick sin sista vila på gravfältet.

Eliten och ”vanligt folk”

Genom förekomst eller brist på gravgåvor utläser vi sociala skillnader. Samhällets elit har fått med sig

Klo från en duvhök, förmodligen använd som en jaktfågel.
Foto: Arkeologerna

Spelpjäser av valben och bränd lera från Viby/Norrstuna.
Foto: Arkeologerna

mycket och mer därtill i nästa liv. Föremålen i spektakulära gravar i Viby/ Norrtuna, liksom i Häljeby visar att eliten kunde använda dyrbara textilier med silverdetaljer, ligga på mjuka björnskin och beväpna sig med kostbara svärd. De har också ägnat sig åt jakt till häst, tillsammans med en tränad rovfågel på armen och särskilda jakthundar. Efter jakten kunde de koppla av med brädspel, som hade spelpjäser av valben – föremål tillverkade långt borta från gården i Västmanland. Andra gravar innehåller inget mer än en lerkruka och någon personlig tillhörighet, oftast en kam, men ibland knivar, brynen, eldstål och eldslagningsflinta. Ting som indirekt visar att personen - trots de enkla gåvorna – ändå hörde till gemenskapen; en människa med egna behov.

Väverska, snickare och smed

Ytterligare några gravar visar att speciella färdigheter och kunskaper uppskattades i det dåtida samhället. Gravgåvor som vävtyngder och saxar markerar hur viktigt textiltillverkandet var; en skicklig snickare kunde få med sig borrar och arbetsxor, liksom att ämnesjärn och mejslar fick följa med smeden. Den person som skötte byteshandeln, använde sig av vikter och små vågar.

Sammanlänkade i döden

Den äldsta och största graven i Sylta låg i centrum av gravfältet, och räknades sannolikt som "anfadersgraven" på platsen. Den hade länkats ihop med flera yngre gravar genom låga stenrader.

Ytterligare gravar i Sylta hade bundits samman med stenrader på samma sätt. Gravlänkarna låg i de flesta fall mellan gravar som anlagts nära i tid. De brända ben som kunde bestämmas av osteologerna, visade att både vuxna och barn, men också kvinnor och män hade begravts i de sammanlänkade gravarna. Troligen har länkarna symboliserat släktskapsband mellan de begravda; makar, föräldrar och barn samt andra släktingar.

Guldbleck med väffel-mönster som suttit i ett arbete med inlagda granater. Blecket har lagts under granaterna och givit stenarna en extra lyster. Funnen i en grav i Häljeby.
Foto: Arkeologerna

Läs mer

- Ur Havamal, vers 37. Ur Den Poetiska Eddan. Översättning av Björn Collinder. 1964
- Neil Price, Ask och Emblas barn. Vikingarnas historia. 2024

Gravlänk vid Sylta i form av en liten stensträng mellan två gravar.
Foto: Arkeologerna

Tankar om gården

Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna

Mycket talar för att gården haft en central innebörd i människors föreställningsvärld under järnåldern. I detta samhälle var gården den minsta, men samtidigt den mest grundläggande beståndsdel i såväl ekonomisk som social mening.

Hur tänkte människor kring gården under järnåldern? Vilka föreställningar fanns kring den? I vilka mytologiska sammanhang förekom den? Sådana frågor är svåra att besvara, men gården i de isländska släktsagorna framstår som utgångspunkten för människornas hela världsbild. Den var människornas hem och historia, det var här allt började och slutade. Det är mycket som tyder på att detta kan vara giltigt även för människor under yngre järnålder.

Att tillhöra en gård

En gård under järnåldern är givetvis bebyggelse, inägor och utmark,

men framför allt människor som på olika sätt hör till gården. Den är en brukningsenhet, men också ett hushåll. På gården levde och verkade människor, och de hörde hemma där. Samtidigt fanns det sannolikt också sociala grupperingar inom gården som i vissa avseenden var utanför. Ett sådant exempel kan ha varit trälarna, vilka saknade erkänd släktskapstillhörighet och således inte heller var förankrade i gårdens släkthistoria. Människors identitet och släkters legitimitet var kopplade till gårdstillhörighet. Generationers minnen skapades och förankrades i gårdens hus och gravhögar.

Riken och stora städer

Den välbekanta gården fick med stor sannolikhet tjäna som en slags föreställning om hur okända världar kunde vara. Användningen av begreppet gård på runstenar tyder på att den kan ha fungerat som en modell för att förklara och benämna olika typer av bosättningar som byar, stora stadsmetropoler och till och med riken. Sammantaget gör det att gård skulle kunna representera

vilken bosättning som helst. Det har inte spelat någon roll om det varit en by eller en stad. Exempel på detta är att ordet gård finns i namnet på det forntida ryska riket, Gårdarrike, eller i namnet på dåtidens stora städer som Novgorod (Holmgård) eller Konstantinopel (Miklagård).

Mytiska hem

I flera sammanhang har också gården tolkats som en modell för mytiska bosättningar, men också för själva världsordningen. I Eddadiktningens religiösa berättelser heter bosättningen som ligger mitt i den mytologiska världen Midgård, vilket är människornas och gudarnas hemvist. I Midgård ligger Asgård där asarna, de förnämsta gudarna bor. Midgård skulle således kunna ses som en parallell till gården med tun, inägor och utmark i det förhistoriska landskapet.

Läs mer

- Den poetiska Eddan. Gudadikter och hjältedikter efter Codex Regius och andra handskrifter. Översättning av Lars Lönnroth. 2016
- Sveriges runinskrifter utgivna av Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademien trettonde bandet, Västmanlands runinskrifter granskade och tolkade av Sven B.F. Jansson. Stockholm. 1964
- Björn Varenius, Han ägde bo och skeppslid. Studia Archaeologica Universitatis Umeensis 10. 1998

På en runsten vid Stora Rytterns kyrkoruin i Västmanland, har en far rest en sten över sin son Slagve. Översatt till modern svenska står det: "Gudlev satte stav och dessa stenar efter Slagve, sin son. Han ändades österut i Gårdarike(?)." Sonen har således dött på en plats som möjligen kan tydas som Gårdarrike, men som är svårtolkat.
Av I, Berig, CC BY 2.5

Mångbottnade brunnar

Erika Räf, Arkeologerna

När arkeologer hittar brunnar blir de riktigt glada! Brunnar fungerar som en sorts tidskapslar, där både material från människors göromål och mer naturliga processer kan bevaras i tusentals år.

Brunnarnas djup med syrefattiga lager hindrar trä och annat organiskt material från att förmultna. När brunnen sinar och överges har den ofta fyllts igen på olika sätt – kanske med rituell eller magisk innebörd. Till slut har de sista resterna av brunnen blivit en ”fälla” för frön och andra växtlämningar, som kan berätta om landskapets fortsatta förvandling.

En liten järnåldersgård

Vid undersökningarna av järnåldersgården i Häljesta påträffades två brunnar, som båda innehöll intressant information om invånarna. Förutom brunnarna undersökte arkeologerna också lämningarna av ett hus, som daterades till sen förromersk järnålder (cirka 300 f.v.t. före vår tideräkning, till år 0). På platsen fanns också ett odlingslager, som bland annat innehöll sädeskorn, träkol och obrända benrester. De senare var förmodligen rester efter avfall som slängts ut på åkern som gödning.

Den ena brunnen kunde dateras till förromersk järnålder. Den var över två meter djup, med ett flätverk av smala träslanor längst ned. I brunnen hittade man bland annat sädeskorn, träkol och ben från får. Man hade troligen fyllt igen brunnen med avfall från gårdens matlagning. Den andra brunnen var något grundare. Även här påträffades bland annat sädeskorn och träkol. I brunnen återfanns även ben från häst. Slutligen hade den även fyllts igen med stora stenar och block.

En brunn i Skälby Västerås, under undersökning. Brunnen var av liknande storlek och utseende som de i Häljesta och Fyrislund. Foto: Arkeologerna

Kontakt med underjorden

Brunnar med vatten som sipprar upp från underjorden kan ha haft djupare betydelser än de rent praktiska att tillhandahålla vatten. Kanske har människor i förhistorisk tid tänkt att brunnen också var en plats där man kunde få kontakt med andra världar. För att förstå den möjliga mytologiska betydelsen av brunnar, kan man tänka på jätten Mimers brunn, som var vishetens källa. Den fanns under världsträdets Yggdrasils rötter. Enligt nordisk mytologi fick guden Oden betala med sitt ena öga, för att få dricka ur den och bli allvis.

Därför var det kanske viktigt att stänga en brunn, när den inte

användes längre. Benet från häst som låg i den ena brunnen kan möjligen ha varit en offergåva i samband med att brunnen stängdes rituellt. Det kan jämföras med liknande fynd från Gamla Uppsala. Inför utbyggnaden av Ostkustbanan utfördes omfattande grävningar där mellan åren 2012 och 2017. Bland mycket annat undersöktes brunnar som innehöll mängder av ben från häst. En annan brunn från äldre järnålder, som undersöktes i Fyrislund, Uppsala, innehöll förutom ben från häst, även lämningar av vita näckrosblommor och en kam i horn. Även i dessa sammanhang kan det som hittats i brunnarna ha fungerat som ett stängningsoffer.

Läs mer

- Jonas Bergman & Fredrik Larsson, Vattenförsörjning, offermiljö och avfallsgrop? – En mångbottnad brunn i Fyrislund. Fornvännen 115. 2020. Digitalt särtryck Fornvännen. Bergman & Larsson.pdf
- Lena Beronius Jörpeland, Hans Göthberg, Anton Seiler, Jonas Wikborg (red.), at Upsalum – människor och landskapande. Arkeologerna, Statens historiska museer. (Bokverk om de omfattande undersökningarna åren 2012–2017 vid Gamla Uppsala.). 2018
- Anders Kaliff, Källan på botten av tidens brunn. Indoeuropeiska rötter till fornnordisk religion. 2018
- Snorres Edda, Första delen, vers 14. Översättning av Björn Collinder. 1983

Att leva ofri

Erika Räf, Arkeologerna

Bullrig och Han som bor i fjöset, Ohyfsad och Hästfluga, Sängkamrat och Han som stinker, Drummel och Tjocker, Latlymmel och Gråhårig, Kutryggig och Långben, Drumla och Klunsa, Surbent och Plattnäsa, Skrika och Trätgirig, Klädd i paltor och Tranben.

Så kallades trälarna – översatt till modern svenska – enligt Sängen om Rig i Eddadiktningen. Att leva hela sina liv med sådana öknamn måste ha varit en hård lott. Och trälarnas liv på botten av samhället var också hårt och slitsamt.

Svåra att spåra

Det finns inte några tydliga spår av trälare från undersökningarna vid E18. Rent allmänt är det också mycket

ovanligt att finna arkeologiska lämningar, som säkert kan höra ihop med trälldom. Arkeologer har ibland diskuterat var trälarna kan ha bott på gården. Invid fähusdelen i vissa långhus kan det finnas ett extrarum med eldstad. Kanske har det varit en trälbostad. Även mindre hus eller bosättningar utanför, men samtidigt intill en stor gård, kan ha bebotts av trälare.

Men att det fanns slavar under järnåldern, och troligen ännu längre tillbaka är så gott som säkert.

Ett av de tyngsta arbetena på gården var att mala mjöl på en handkvarn. Bokstavligen ett trälgöra! Illustration: Johan Levin, Östergötlands museum

På ett runblock
nedanför kungsgården
på Adelsö i Adelsö
socken i Uppland
nämns kungens bryte
Tolir.

Texten på stenen lyder
översatt:

*"Tyd du runorna! Rätt
lät Tolir, bryte i Roden,
rista dem åt konungen.
Tolir och Gyla lät rista
(dessa runor) båda
makarna efter sig till
minnesvård ... Håkon
bjöd rista."*

Av Holger Ellgaard, Eget
arbete, CC BY-SA 3.0

Deras arbete var många gånger en förutsättning för att de frias ätt, gård och hushåll skulle blomstra och utvecklas. Därför är det också viktigt att uppmärksamma dem, men självklart också för att de i sin egen rätt var en del av befolkningen i det dåtida samhället.

Eddadiktning och lagar

Genom äldre fornordisk diktning, medeltida landskapslagar samt bevarade gåvobrev och testamenten får vi en glimt av slaveriets villkor och betydelse under den tidiga medeltiden.

Sången om Rig, som nedtecknades på 1300-talet, beskriver hur asaguden Rig (eller Heimdall) går runt och avlar barn på tre jordiska gårdar. Med Edda avlade han trälarna, med Amma de fria bönderna, och med Moder överklassen. Dikten förklarar i mytens form att varje människas plats i livet är en gudagiven ordning – sett ur överklassens perspektiv. Men är det medeltidens eller vikingatidens idealsamhälle som beskrivs?

Runinskrifter

Finns det några samtida, nordiska källor som vittnar om slaveriet under järnåldern? I ett fåtal runinskrifter från vikingatiden hittar vi tecken på trälldom. I danska Hørning berättar en runsten att Torgils Gudmunsson gav Toke Smed fräls, det vill säga löste honom från slaveriet. I Uppland har Alve i Veckholm och Faste i Björkeby, Östra Ryd fått en runsten rest efter sig. Båda var en så kallad "lösing" det vill säga en träl på väg ut i friheten.

På en sten på Adelsö, har bryten Tolir och hans hustru Gylla låtit rista en minnesvård efter sig själva. En bryte var sannolikt en ofri fogde, en trälformän som själv var träl.

Några andra runstenar nämner fostre, troligen en träl som var född på gården.

Offer vid begravningar

Även samtida skriftliga källor utanför Norden kan berätta om slaveriet. Mest känd är självfallet Ahmad ibn Fadlans beskrivning av en vikingahövdingsskeppsbegravning vid Volgas strand, där offrandet av en slavflicka spelar en viktig roll.

Vissa undersökta så kallade dubbelgravar, gravar med två individer som gravlagts samtidigt, har också tolkats som att den avlidna personen har fått med sig en offrad träl. Även i livet efter detta behövde ju eliten handräckning. Ett exempel som länge har diskuterats av arkeologer är de två kvinnorna som begravts i det norska Osebergsskeppet. Möjligtvis är den yngre kvinnan en offrad tjänarinna. DNA-analyser av en tand från henne visar att hon sannolikt härstammade från trakterna av Svarta havet. Men hur och varför hon eller hennes släkt kom till Norge är höljt i dunkel.

De tyngsta arbetena

I Sången om Rig beskrivs arbetsuppgifterna för de trälarna som stod allra längst ner på samhällsskalan: de byggde gårdsgårdar, gödslade åkrarna, skötte grisarna, vallade getter och vände torv. De band bast och bar bördor och

ris. När guden Rig kommer till trälarnas hus står dörren vidöppen för väder och vind; där satt trälarnas urmoder Edda klädd i en gammalmodig hätta. Hon bjuder på ett hårt bröd som är fullt av sådor, det vill säga skalrester och en bunke med spad. Trälarnas händer beskrivs som rynkiga och knogarna krumpna med tjocka fingrar. De har en tjurig uppsyn, är brända av solen, har en krokig rygg och bara, smutsiga fötter.

Många olika ofriheter

Trots de generellt hårda villkoren för Eddas barn och barnbarn verkar det emellertid ha funnits olika nivåer av trälldom under järnåldern. Man kunde ha oturen att födas in i trälldomen av slävföräldrar. I de skriftliga källorna kallas tjänstehjonen i ett hushåll för fostre/fostra, gävthræl, deja, seta eller bryte. I deras arbetsuppgifter ingick allt som gällde hushållet och gården, vilket bland annat innebar att en bryte (som Tolir på Adelsö) kunde få både mycket makt och så småningom även sin frihet. En ambott eller præll tycks ha varit någon som sprang ärenden och utförde tjänster åt någon annan.

Fångar som togs i krig eller rädd kunde förslavas och såldes oftast vidare. De kallades ofta för haptr, est, servus, det vill säga "härtagna" och "fiender". Begreppen tycks även ha använts som benämningar på grannfolk eller andra etniska grupper.

Trälldom vid skuld

Var man oförmögen att försörja sig själv, till exempel på ålderns höst, var det möjligt att överlämna sig själv som träl till en husbonde. Samma möjlighet fanns om man inte kunde betala en skuld. Trälldom var också ett tänkbart straff vid ett brott.

Sammanfattningsvis visar de skriftliga källorna att samhället under yngre järnålder var uppbyggt på många olika beroendeförhållanden mellan människor; beroenden som under livets gång kunde växla efter hur lyckans hjul rörde sig. Men längst ner fanns fortfarande arbetshjonen, de som levde i fjöset hos djuren eller kanske i rummet intill.

Den frigivne trälen Alver har fått en sten rest efter sig.
Den står vid Veckholms kyrka i Enköpings kommun.
Texten är svårtydd, men lyder på modern svenska:
"... resa stenen efter Alver (?), sin frigivne (?) ... hjälpe hans själ".

Av Jssfrk - Eget arbete, Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15353472>

Läs mer

- Stefan Brink, Vikingarnas slavar: den nordiska trälldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid. 2018
- De fornisländska namnen på trälarna i Sängen om Rig vers 12 och 13 är följande: Hreim, Fjosne, Klur, Klegge, Kefse, Fulne, Drumb, Digralde, Drött, Hösve, Lut, Leggjalde, Drumba, Kumba, Ökkvinkalfa, Arinnefja, Ysja, Eikintjasna, Tötrughypja och Tranubeina. Ur Den poetiska Eddan. Översättning av Björn Collinder, 1964
- Thomas Lindkvist & Janken Myrdal, Trälar: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid. Nordiska museet. 2003
- Dagfinn Skre, Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr. Acta Humaniora nr. 32. 1998

Vikingatida svärd nedstuckna i gravar

Anton Seiler, Arkeologerna

Spöregn, stenhård lera, maskinbuller... Arkeologtillvaron är långt ifrån alltid glamorös. Men ibland händer det, att vi får en upplevelse utöver det vanliga, när något riktigt häftigt och oväntat uppenbarar sig i jorden. På ett västmanländskt gravfält kändes det nästan som att vara med i filmen Indiana Jones och jakten på Excalibur.

Ett oväntat monument

De var verkligen som två udda fåglar, de stora gravhögarna i den nordligaste delen av gravfältet i Viby/Norrtuna. Till skillnad från resten av fornlämningen, som var tämligen anonym och knappt syntes i terrängen före undersökningen, avtecknade sig dessa två gravar som tydliga kullar. Två välvda landmärken, minnen över en svunnen tid.

Den ena högen var byggd under början av vendeltiden och var ett skolexempel på hur denna typ av grav ska vara. Under jordmanteln låg således ett prydligt röse av stora stenar, vilket i sin tur dolde begravningslagret med kremerade kvarlevor av den döde och rester av gravgodset. Mitt i detta hade de efterlevande byggt en prydlig cirkel av stenar och inom den placerat ett keramikkrärl, täckt av en platt sten. Att undersöka denna grav var lite som att öppna en rysk docka.

När vi började undersöka den andra högen var vi helt inställda på att upprepa proceduren, det vill säga att skala av lager för lager för att så småningom nå fram till den dolda gravgömman. Men ack så fel vi hade! Någon gång under vikingatid hade

Den knäckta klingan visar att svärdet hade tryckts ner i marken med stor kraft. Runt klingan syns det svarta kremeringslagret med brända ben.
Foto: Arkeologerna

Gravarna med svärden såg rätt så oansenliga ut, ganska små och inte särskilt höga. Men ack vad spännande saker de innehöll.
Foto: Arkeologerna

människorna nämligen grävt ett schakt i kanten av den äldre högen, och i detta byggt fyra nya gravar i form av tre stensättningar och en urna. Inom loppet av kanske två hundra år hade den ursprungliga högen från vendeltid således vuxit till att bli ett ovanligt monument.

Vikingatida svärd skymtar fram

Det tidigare helt okända monumentet med hela fem sammanbyggda gravar från yngre järnålder hade egentligen räckt för att stilla vårt upptäckarbegär för hela grävsäsongen. Men inte nog med det, mycket snart såg vi att två vikingatida svärd skymtade fram i ytan av två av de vikingatida gravarna.

Denna bildserie visar hur det egendomliga gravmonumentet från Viby/Norrtna vuxit fram över tid.

I början av vikingatiden bestämde sig människorna från gården för att gräva ett schakt i kanten av en gravhög som var byggd cirka 100–150 år tidigare.

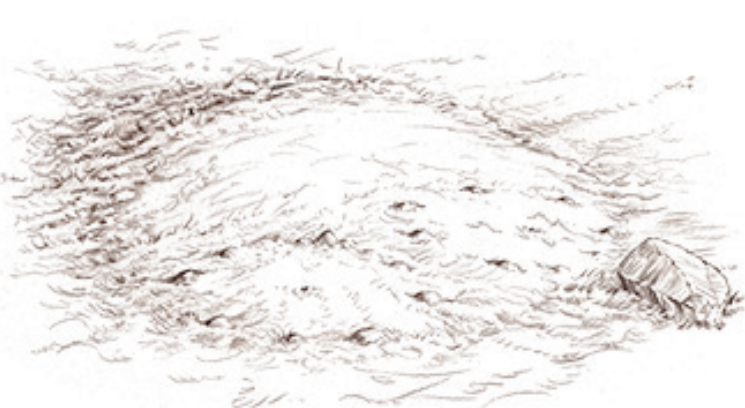
Däri anlade man två gravar, en gravurna och en prydlig stensättning med kvadratisk form.

Kort därefter byggde man ytterligare två gravar, med stående svärd som placerades mitt i. Åtminstone det ena svärdet slog man ner i marken med mycket stor kraft, så att klingan gick sönder som ett dragspel.

De vikingatida gravarna blev därefter täckta med jord. På så sätt blev de helt inkorporerade i den vendeltida gravhögen och ett större gravmonument med begravningar från olika tider blev skapat.

En viktig detalj är att människorna bestämde sig för att låta handtagen på svärden vara synliga i markytan. Då kunde man vidröra dem och kanske skapa en kontakt med de begravda.

Illustrationer: Mats Vänehem ©

Efter att ha stått mer än tusen år i den västmanländska jorden vilar ett av svärden nu i trygga händer. Foto: Arkeologerna

Svärden stod rakt upp med handtagen uppåt, och de var nedstuckna i de kremerade begravningslagren. Runt de övre delarna hade man lagt stenar med stor omsorg. Man har troligen använt stor kraft när svärden trycktes ner i marken. Det ena svärdet var lite böjt, och klingan på det andra hade gått av på flera ställen. Bitarna låg som ett dragspel när de hittades.

Direkt länk till de döda?

Vapen som är nedstuckna i vikingatida gravar hör verkligen inte till vanligheterna. I de östra delarna av Skandinavien känner man till knappt ett 30-tal sådana vapenfynd. Många av dem är förstas svärd, men det finns även spjutspetsar och yxor som deponerats på samma sätt. I forskningen menar man att det var

ett sätt att viga de döda till krigarguden Oden, och att de nedstuckna vapnen skulle underlätta övergången till det mytologiska dödsriket för fallna krigare – Valhall.

Det är mycket möjligt att liknande tankar fanns vid begravingarna i Viby/Norrstuna, men de stående svärderna kan också ha sin bakgrund i andra delar av den dåtida föreställningsvärlden. Idag vet vi att gravfält var skådeplatser för många olika rituella handlingar, även mellan begravningsstillfällena. Man eldade ved som alstrade rök och särskilda dofter, föremål lades ned på gravarna och man intog måltider, förmodligen i samband med åminnelseceremonier. Det kanske påminner lite om det vi gör idag på våra kyrkogårdar, när vi tänder ljus och lägger blommor för att visa

vördnad för kära anhöriga och för att hålla deras minne levande.

Svärdens översta delar nådde ända upp till ytan på gravarna och de måste ha varit synliga under vikingatid. Placeringen var mycket medvetet gjord och avspeglar troligen en handling med invecklad symbolik. Kanske besökte de efterlevande gravarna ibland, och försökte kommunicera med de döda genom att vidröra svärdshandtagen.

Inte vem som helst

En intressant aspekt är att endast ett tjugotal vikingatida gravar med svärd är kända sedan tidigare i Västmanland, trots att man har undersökt hundratals gravar från perioden i denna del av landet. Och nu plötsligt hittas ytterligare två exemplar, inom samma gravfält och

Pilspetsar i en grav från Sylta, väl samlade i en klunga. Exakt så som de hittades på 1960-talet. Foto: Västmanlands läns museum

Spjutspets i en grav från Sylta. Till skillnad från svärderna i Viby/Norrstuna hade detta vapen deponerats i liggande läge. Foto: Västmanlands läns museum

dessutom endast några meter ifrån varandra!

Svärd var mycket dyrbara föremål under vikingatid. Det var därför en enorm investering att lägga ned dem i gravar, och därmed att göra dem otillgängliga för framtida bruk. Men vapnen var långt ifrån de enda fynden i de två spännande gravarna från Viby/Norrstena. I gravarna hittades stora mängder kremerade ben, som är kvarlevor av både de begravda människorna och medföljande djur som hästar, hundar och fåglar. Det fanns även spelpjäser tillverkade av valben, björnklor som suttit på fällar och eleganta dekorknutar i silvertråd. Fynden tyder således på att det var välbärgade individer som fick sin sista vila i svärdsgravarna. Man får anta att dessa människor var framstående och viktiga i det lokala samhället under vikingatid.

Det är en lockande tanke att två biffiga och skäggiga män blev begravda med sina vapen på gravfältet, lite som de vikingar som

I en av svärdsgravarna fanns björnklor. De visar att den begravda individen låg på, eller hade täckts med en björnfäll i samband med begravningen. Foto: Arkeologerna

syns i populära filmer och tv-serier. Men den osteologiska analysen av kvarlevorna visar att den ena gravan rymde både en man och en

kvinna och den andra gravan en vuxen individ där inte könet kunde fastställas. Kvinnliga krigare har diskuterats flitigt i forskningen på senare år, och man kan också ha lagt ned svärd i barngravar för att visa deras tillhörighet till en framstående släkt. Det senare är som synes inte fallet i dessa gravar.

Avslutningsvis kan bara bekräftas att upptäckten av de två nedstuckna svärderna var en oförglömlig upplevelse för en arkeolog.

Läs mer

- Andreas Nordberg, Vertikalt placerade vapen i vikingatida gravar. Fornvännen. 2002
- Henry Simonsson, Studier rörande vikingatida vapen- och ryttargravar med utgångspunkt från det västmanländska materialet. Stiftelsen Kulturmiljövård. Rapport 2015 (1969)

En oförglömlig upplevelse. Mycket nöjda arkeologer poserar vid ett av de stående svärderna. Foto: Arkeologerna

Läs mer om arkeologi längs E18

- Arkeologi på väg. Undersökningar för E18 Enköping–Bålsta.
Riksantikvarieämbetet. 1989
- Magnus Artursson, Leif Karlenby & Fredrik Larsson (red)
Nibble. En bronsåldersmiljö i Uppland.
Riksantikvarieämbetet. 2011
- Lena Beronius Jörpeland & Anton Seiler
Mälbys många ansikten – en tidigmedeltida huvudgård, förhistorisk
och historisk gårdsbebyggelse.
Riksantikvarieämbetet. 2011
- John Hamilton, Leif Karlenby & Dan Fagerlund
Annelund – En hällkista och bebyggelse från senneolitikum och bronsålder.
Arkeologi på väg: undersökningar för E18. Riksantikvarieämbetet. 1995
- Ann-Mari Hållans & Kenneth Svensson
Pollista – bo och bruka under 1200 år.
Arkeologi på väg: undersökningar för E18. Riksantikvarieämbetet. 1998
- Mittens rike. Arkeologiska berättelser från Närke.
Red. Leif Karlenby.
Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 50. 2003
- Fredrik Larsson
De levande och de döda – gårdar och gravfält i nära samklang.
Nya rön från norr, syd, öst och väst. Arkeologerna nr 1.
Arkeologerna, Statens historiska museer. 2023
- Anton Seiler
Stående svärd från vikingatiden.
Nya rön från norr, syd, öst och väst. Arkeologerna nr 1.
Arkeologerna, Statens historiska museer. 2023
- Anton Seiler
Hästfolket i Sylta
Tidskriften Spaning 40–41.
Västmanlands läns museum. 2024
- Henry Simonsson
Studier rörande vikingatida vapen- och ryttargravar med utgångspunkt
ifrån det västmanländska materialet.
Stiftelsen Kulturmiljövård Skrifter 5. 2015
- Arkeologi – E18. Från bergslag och bondebygd.
Red. Yvonne Torstensson.
Årsbok för Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns
museum. 2007
- Inga Ullén
Bronsåldersboplatsen vid Apalle.
Arkeologi på väg: undersökningar för E18. Riksantikvarieämbetet. 2003
- Flera bloggar och projektsida på:
<https://arkeologerna.com/uppdrag-makt-status-och-gravar-i-malardalen/>

Bålet med den döde hövdingen, som syntes över hela trakten. Gravar fyllda med vapen och hästar, liksom hundar och rovfåglar för jakt. Gårdarnas vardagsliv med odling, brödbak och järnframställning. Och en forntida gård intill Västmanlands största hållristning i Häljesta. Genom en ny väg har kunskapen om Västmanlands äldsta historia både breddats och fördjupats.

När E18 mellan Köping och Västjädra utanför Västerås skulle byggas om till motorväg, fick Arkeologerna uppdraget att undersöka nio platser. Undersökningarna utfördes under åren 2021 och 2022. Det innebar spännande möten med forntidens människor. De nya resultaten kunde också jämföras med äldre grävningsfynd från 1960-talet. Även det blev ett spännande möte mellan gammalt och nytt.

Arkeologerna ingår i myndigheten Statens historiska museer. Vi är drygt hundra arkeologer och specialister som arbetar med arkeologi och kulturmiljö över hela landet.

Här presenterar vi resultatet från undersökningarna längs E18 i lättläst form.

